

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 159-194.

Geliş Tarihi: 12 Ekim 2020
Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ SÖYLEMİNDE MİLLET VE MİLLİYETÇİLİK (1919-1923)¹

Coşkun TÜRKAN*

Öz

Bilindiği üzere milliyetçilik, Fransız Devrimi'nden sonra kitleler için önemli bir tutunum ideolojisi haline geldi. XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda öncelikle gayr-i Müslim unsurların söylem ve eylemlerinde etkili olmaya başlayan milliyetçilik, zamanla imparatorluğun Müslüman Türk kesimlerinde de kimlik konusunda birtakım sorgulamalara yol açtı. Bunun sonucunda daha çok bürokrasi kökenli kadrolar eliyle gündeme gelen kültürel Türk milliyetçiliği, XX. yüzyılın başında imparatorluğun yaşadığı iç ve dış politik gelişmelere de bağlı olarak, siyasallaşmaya ve kitleselleşmeye başladı. Türk milliyetçiliğinin söz konusu bu siyasallaşma ve kitleselleşme süreci, teorik çalışmalardan çok, fiili olaylarla gündeme geldi. Öyle ki, önce Balkan Savaşları, ardından I. Dünya Savaşıyla imparatorluğun hızla çözülmesi, Anadolu'ya kitlesel göçler ve Anadolu'nun işgali, halkın öncelikle "Müdafaa-i Hukuk" cemiyetleri adı altında "yerel" örgütlenmelerini gündeme getirdi. Bu yerel örgütlenme(ler), Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesi ve askerî kadronun çalışmalarıyla süreç içerisinde ulusal bir niteliğe dönüşmeye başladı. Bu dönemde Anadolu halkı, emperyalist devletler ve onların Anadolu'daki uzantıları olarak kodladığı gayr-i Müslim toplumları, önce en görünür kıstasları olan dinleri, ardından da etnik kimliklerini meydana getiren unsurlar üzerinden değerlendirdi. Dolayısıyla istiklâl mücadelesini yürüten kitleler de, kendisini aralarında ayırım bulunmayan bölünmez bir bütün olarak tanımladı. Bütün bunlar kaçınılmaz bir şekilde önceliğin bağımsızlığa verildiği, doğal olarak milli kimliğe yönelik bir tartışma ve 'kimlik mühendisliğinin' yapılmadığı Millî Mücadele yıllarında, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde kurucu kadronun söylemine yansdı. Yetiştigi

¹ Bu makale, 3 Mayıs 2018'de Germencik Belediyesi'nde düzenlenen "II. Türk Dünyası ve Türklük Bilinci Uluslararası Sempozyum'unda sunulan "Millî Mücadelede Milliyetçilik Söylemi(1919-1923)" başlıklı ve "özeti" yayınlanan bildirinin, yeniden gözden geçirilmiş biçimidir.

* Öğretim Görevlisi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, (cskntrkn@gmail.com). ORCID ID: 0000-0002-2629-7602.

ortam, aldığı eğitim, görev gereği bulunduğu yerlerden dolayı içinde bulunduğu toplumsal yapıyı iyi analiz eden ve İslâmiyet'in Anadolu toplumu üzerinde etkisinin farkında olan Mustafa Kemal Paşa, verilen bağımsızlık mücadelesinde emperyal güçlere karşı birliklilik sağlamak için, İslâm'ın sembolik kaynaklarından yer yer yararlanma yoluna gitti. Bu durum, Mustafa Kemal Paşa'nın örgütlenme sürecindeki söylemlerine ve resmî belgelerine de yansdı. Bütün bunlardan hareketle, Millî Mücadele yıllarının siyasal söyleminde "Türk" ve "Türk milliyetçiliği" ifadeleri yerine, daha çok geleneksel bir dil ve terminoloji kullanıldı. Diğer bir ifadeyle, toplumun kolektif hafızasındaki terimlerden, "millet" gibi, hareket edilerek mücadele yürütüldü. Bunun izlerini Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne "bircümle İslâm vatandaşların" üye olabileceğinden söz edilmesinde ve Sivas Kongresi'nde, "bircümle anasını İslâmiye[nin] yekdiğerine hürmet"ine vurgu yapılmasında görmek mümkündür. Yine Millî Mücadele'nin bağımsızlık manifestosu olarak görülebilecek Misak-ı Millî belgesinde, "dini, soyu, istekleri bir olan Osmanlı İslâm çoğunluğunun oturduğu bölgelerin tümü[nün] hiçbir sebeple ayrılmaz bir bütün" olduğunun dile getirilmesi, bunun bir başka göstergesidir. Dolayısıyla bu dönemde "Kurtuluş"u yürüten kadronun sıklıkla dile getirdiği ve toplumsal tabanda da benzer şekilde karşılık bulan "millî" ve "millet" terimleri, daha çok belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve birbirlerine dinsel bağlarla bağlanmış bir topluluk olarak görüldü. Bütün bunlardan hareketle dile getirilen ve algılanılan "millet" in, ne tam olarak klasik İslâmî anlayıştaki "millet" ile aynı özellikler taşıdığını ne de daha çok uzlaşmaya dayalı Avrupa modeliyle uyduğuna söylemek zordur. Buradan hareketle mücadelenin "millî" temelini tanımlama konusunda oldukça dikkatli davranan ve sıklıkla "millî" ve "millet" terimlerine vurgu yapan Mustafa Kemal Paşa, hem bu terimlerin Osmanlı coğrafyasındaki toplulukların kolektif hafızalarındaki 'geleneksel' anlamından hem de 'modern' anlamından yararlanma yoluna gitti. Başka bir ifadeyle Mustafa Kemal Paşa, "millî" kelimesinin "dini olan" ve "ulusal olan" şeklindeki çift anlamlılığın, yani muğlaklığından yararlanarak, en azından kavramsal düzeyde milliyetçi söyleme geçişe zemin hazırladı.

Anahtar Kelimeler: Millet, Milliyetçilik, İslâm, Türklük, Bağımsızlık.

NATION AND NATIONALISM IN THE NATIONAL STRUGGLE DISCOURSE (1919-1923)²

Abstract

As is known, Nationalism became a significant ideology of affiliation for the masses after the French Revolution. XIX. Nationalism, which started to be

² This article is the revised version of a paper (communique) titled "The Discourse of Nationalism in the National Struggle (1919-1923)" that is presented at the "2nd Turkish World and the Consciousness of Turkishness" International Symposium on 3rd May 2018 in Germencik.

effective in the discourse and actions of the non-Muslim elements in the Ottoman Empire since the 19th century, led to a number of inquiries about identity in the Muslim -Turkish parts of the empire. As a result of this, cultural Turkish nationalism, which the more became in current issue by bureaucracy-based staff began to politicized and become massive depending on the internal and external political developments experienced by the empire at the beginning of the century. This politicization and massization process of Turkish Nationalism became a current issue with actual events rather than theoretical studies. So much so that, the rapid dissolution of the empire with the Balkan Wars and then the First World War, mass migrations to Anatolia and the occupation of Anatolia, brought the people to the agenda the "local" organizations under the name of "Defense of Law"(Müdafaa-i Hukuk) societies. This local organization(s) began to turn into a national character with the transition of Mustafa Kemal Pasha to Anatolia and the work of the military staff in this process. In this period, the people of Anatolia evaluated the imperialist states and the non-Muslim societies coded as their extensions in Anatolia, first of all over the most visible criteria, the religions, and then the elements that make up their ethnic identity. Hence, the masses who waging the independence struggle defined themselves as an indivisible whole without distinction. All of these reflected in the discourse of the founding staff under the leadership of Mustafa Kemal Pasha inevitably in the years of National Struggle where priority is given to independence and 'identity engineering' and debate on national identity are not done. Mustafa Kemal Pasha, who analyzed the social structure well owing to the places he was raised in, his education and the places he was in, and who was aware of the effect of Islam on the Anatolian society made use of the symbolic sources of Islam in order to merge against the imperial powers in the independence struggle. This situation based on Mustafa Kemal Pasha's discourse and official documents during the years of organization process. As a result of all this, it was used more traditional language and terminology in the political discourse of the years of the National Struggle, instead of the expressions "Turkish" and "Turkish nationalism." In other saying, the struggle was waged by making use of the terms in the collective memory of the society, like "nation". It is possible to see the traces of this in mentioning that "all Islamic citizens" can become members of the Eastern Anatolian Defense of Law Society (Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti) likewise emphasis on the respect of all Islamic citizens to the others in the Sivas Congress. Nevertheless, In the National Struggle document, which can be seen as the manifesto of independence, it is uttered that "all of the regions where the majority of Ottoman Islamic inhabit whose religious, descendant and aspirations are one, are inseparable with no reason" is another indicator of this. Thereby, the terms "national" and "nation", which were frequently uttered by the staff who carried out "Liberation" in this period and found a similar adoption in the social base, were seen as a community living on a certain piece of land and tied to each other by religious ties. It is difficult to say that it runs in with the expressed and preceived "notion of nation" neither exactly the same as the "nation" in the classical Islamic conception, nor is it more compatible with the European model based on consensus. From this point of view, Mustafa Kemal Pasha, who was very careful about defining

the “national” basis of the struggle and frequently emphasized the terms “national” and “nation”, made use of both the “traditional” and the “modern” meaning of these terms in the collective memories of the communities in the Ottoman geography. In other saying, Mustafa Kemal Pasha, provide a basis for the transition to nationalist discourse at the conceptual level by taking advantage of the double meaning of the word of “national” both as “religious” and “national”.

Keywords: Nation, Nationalism, Islam, Turkishness, Independence

Giriş

Bilindiği üzere, siyasal egemenliğin daha çok hanedan yapılanmasına dayandığı XVIII. yüzyıl sonlarına kadar tutunum ideolojisi³ ve kimliğin önde gelen tanımlayıcı, ayırt edici öğesi din olduğundan, egemenler, dinin verdiği kutsiyeti kullanarak yönetimlerini toplum gözünde meşrulaştırma yoluna gitti. XIX. yüzyıldan itibaren, en güçlü siyasî ideolojilerinden biri, belki de birincisi milliyetçilik olduğundan, siyasal aktörler, tutunum ideolojisini millet ve milliyetçilik üzerinden kurgulama yoluna gitti.⁴ Millet ve milliyetçilik kavramlarının hangi siyasî, ekonomik ve toplumsal şartlar altında oluştuğu, ‘millet’in mi, ‘milliyetçilik ideolojisini’, milliyetçiliğin mi milleti gündeme

³ Şenel, “tutunum ideolojisini” en genel anlamıyla “bireyi topluluğa bağlayan bağ” olarak ele alırken, Oran, insanlık tarihinde üretim biçimini elinde tutan, yani toplumu yöneten egemen grup ya da sınıfın, kendi değerler ve çıkarları içerisinde toplumu güçlü bir şekilde bir arada tutmak için bir “tutunum ideolojisi” formüle ettiğini dile getirmektedir. Oran, yeni bir tutunum ideolojisi ortaya çıktığı zaman, toplumun bu ideolojinin verilerine göre örgütlenmesini sağlamak ve bireylerin bir bütün oluşturmak üzere etrafında birleşmeye karar verdikleri yeni bir “yüce sadakat odağı” ortaya atıldığından söz etmektedir. Soyut olan her yüce sadakat odağı, bir kurum tarafından desteklenir, haliyle bu kurum da başat grup ya da egemen sınıf tarafından temsil edilir. Burada ‘yüce sadakat odağı’nın ‘tutunum ideolojisi’ tarafından belirlenen bir kavram, tutunum ideolojisinin de ‘üretim biçiminin’ bağımlı değişkeni olduğu unutulmamalıdır. Bu konuda bkz. Alaeddin Şenel, “Milliyetçilik Nereden Nereye? Tarihsel Bir Bakış/Açık Oturum”, *Marksizm ve Gelecek*, Sayı 5, 1992, s. 70; Baskın Oran, “Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme (Türkiye’de ‘Yüce Sadakat Odağı’ Kavramı Üzerine Düşünceler)”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 54, No: 2, Nisan- Haziran, 1999, ss. 134-141.

⁴ Modern milliyetçiliğin ilk örnekleri hakkında farklı tarihler ileri sürülse de, yaygın olarak XVIII. yüzyılın sonunda, Fransız Devrimi’nde ve uyanışında, söylemsel oluşun ön planda olduğu kabul edilmektedir. Bkz. Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 13-14; Anthony D. Smith, *Kuram, İdeoloji, Tarih*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Atif Yayınları, Ankara, 2013, s. 15.

getirdiği bu makalenin sınırlarını aşmaktadır.⁵ Bununla birlikte ağırlıklı olarak XIX. yüzyıldan itibaren imparatorluk yapılarının çözülmesiyle gündeme gelen ve ulus-devletin teorisi olan, her modern toplumdaki birey(ler) üzerinde oldukça etkili olan milliyetçilik, "biz"lik algısını diri tutan, bireylerde kimlik inşasının temel noktalarından biri olarak hem birleştirme hem de "ötekileştirme" niteliklerine sahip bir olgu olarak varlığını sürdürmektedir. Nitekim XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda özellikle gayri Müslim toplumlar, "biz"lik bilinci üzerinden hareket ederek, milliyetçi ideoloji üzerinden kimliklerinin içini doldurmaya başladı ve bu doğrultuda bağımsızlıkçı söylem ve eylemlere başladı. Bu durum, süreç içerisinde bürokratik Türk milliyetçiliğinin filizlenmesine yol açtı.⁶ Elbette Türk milliyetçiliğinin gündeme gelmesinde gerek Batı'da, gerekse dış Türklerin Türkoloji çalışmalarının Osmanlı-Türk aydınları üzerindeki etkisini yadsımamak gerekir.⁷ Diğer bir ifadeyle Osmanlıcılık ve bu ideolojiyle harmanlanarak siyasî arenaya sürülen İslamcılıkla devletin bütünlüğünü korumayı amaçlayan Osmanlı siyasî elitleri ve aydınları, kaçınılmaz olarak XIX.

⁵ Bu konuda bkz., E. J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, çev. Osman Akinhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993; Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı- Günay Göksu Özdoğan, Hil Yayınları, İstanbul, 2008; Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 2. Basım, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995; Alan Dieckhoff, Christophe Jaffrelot(Ed.), *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek, Kuramlar ve Uygulamalar*, çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Umut Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramlar "Eleştirel Bir Bakış"*, DoğuBatı Yayınları, Ankara, 2008; Antonie Roger, *Milliyetçilik Kuramları*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, Versus Kitap, İstanbul, 2008.

⁶ Batı Avrupa ve Osmanlı topraklarındaki özellikle Rum milliyetçiliğinin şekillenmesinde burjuvazi etkili olmasına rağmen, Türk milliyetçiliğinin şekillenmesinde böyle bir durum görülmedi. Bu bağlamda Türk milliyetçiliğine ilişkin bu rolü, bir yandan devletin bütünlüğü için diğer yandan da emperyal güçlere karşı batılılaşmadan daralan iş alanlarını korumak isteyen ve ellerindeki devlet aygıtının gücünden yararlananlarla, Batı örneğinde kurulan Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye gibi okulların mezunları, yani mektepliler üstlendi. Bir anlamda hem Osmanlılık altında ve içinde hem de bürokratik anlamda bir Türk milliyetçiliğinin gelişmesine ortam yaratıldı. Yönetim ve toplumdaki pozisyonlarını padişahın lütfuna değil de, geldikleri kurumların nesnel değerlendirmelerine bağlı gören ve zamanla bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev alan mektepliler, Osmanlı toplumunun burjuva Batılı değerlerle ve milliyetçi söylemlerle tanışmasına aracılık etti. Başlangıçta milliyetçiliğin kolektif hafızada kültürel yönden yer edinmesi için çaba gösteren bu bürokratik kadrolar, süreç içerisinde bağımsız bir devletin yöneticileri olmak için bu bloka, azınlık ve yabancı girişimciler karşısında daralan iş alanlarını korumak isteyen, dış sermayeyle organik ilişki kur(a)mamış orta ve küçük çaplı girişimcileri de dahil etmeye çalıştı. Bu konuda bkz. Sina Akşin, "Bugünkü Türk Ulusçuluğu", *Toplum ve Bilim*, Sayı 5, Bahar 1978, s. 59-60; Doğu Ergil, *İdeoloji ve Milliyetçilik*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, ss. 78-81. Ayrıca bkz., Masami Arai, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994; Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995; Sina Akşin, "Türk Ulusçuluğu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 7*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

⁷ Bkz. Yusuf Sarınoy, *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, ss. 23-30; Oba, *a.g.e.*, s., 122-136, 141-173.

yüzyılın ikinci yarısından itibaren politik anlamda kendi kimliklerini özellikle Doğu Avrupa ve Balkanları etkisi altına alan romantik milliyetçilik ideolojisine dayalı olarak, etnik ve tarihsel köken çerçevesinde düşünmeye başladı.⁸ Anne-Marie Thiesse, “bir ulusun asıl doğuşu[nun], bir avuç insanın onun mevcut olduğunu açıkladığı ve bunu kanıtlamaya giriştiği an” olduğunu belirtmektedir. Buradan hareket eden Georgeon da, Türk ulusunun “asıl doğuş anı”nın “XIX. ve XX. yüzyılların dönemecinde ‘bir avuç insan’ın ‘ulusça’ düşünmeye başladığı an” olduğunu dile getirmektedir.⁹ Özetle Göcek’in vurguladığı gibi, “savaşlar, ticari ilişkilerin değişimi ve reformların nitelikleri”; “toplumda yeni ortaya çıkan tarih, edebiyat ve eğitim ile ilgili görüşler” ve “hayır kurumları, gizli dernekler ve siyasî partilerin hazırladığı örgütsel çerçevenin etkileşimiyle”¹⁰ imparatorluktaki diğer unsurların milliyetçi söylemlerine karşın daha geç bir dönemde gündeme gelen Türk milliyetçiliğinin¹¹, XX. yüzyıldaki iç ve dış

⁸ Günay Göksu-Özdoğan, “Türk Ulusçuluğu ve Türki Cumhuriyetler: Kuramsal ve Tarihsel Bir Yaklaşım”, *Toplum ve Bilim*, sayı 62, Yaz-Güz 1993, s. 59. Bilindiği üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı literatüründe “Türkiye” sözcüğü kullanılmadığı gibi, Osmanlı Devleti’nde “Türk”, politik bir kimlik göstergesi olarak da değerlendirilmedi. “Türk”, daha çok Batılıların Osmanlı hâkimiyetinde Türkçe konuşan Müslümanları adlandırmak için kullandığı bir terim oldu; bazen de “cahil Anadolu köylüsü” anlamında kullanıldı. Öyle ki 1802’de Paris’e elçi olarak giden Halet Efendi, kendisinden “Türk elçisi” olarak bahsedilmesinden rahatsızlık duydu. Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 330-331; Şerif Mardin, “XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, *Türk Modernleşmesi Makaleler 4* (Der. Mümtaz’er Türköne/Tuncay Önder), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s. 95; David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998, s. 10. Aydın ise, Anadolu’da tarihsel hatıraların etkisiyle “Türk” teriminin daima pejoratif bir anlama sahip olduğundan, “Müslüman” ya da “Osmanlı” kavramlarının adlandırmada egemen olduğunu dile getirmektedir. Bu konuda bkz. Suavi Aydın, “Etnik Bir Ad olarak ‘Türk’ Kavramının Sınırları ve Genişletilmesi Üzerine”, *Birikim*, Sayı 71-72, Mart-Nisan 1995, s. 57, 59.

⁹ Bu kişiler arasında Ahmed Midhat, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Ziya Gökalp’i sayan Georgeon eklemektedir: “Bu an ne 8. yüzyılda Moğolistan’ın kuzeyinde Türk dilinde yazılmış olan Orhun Yazıtları’nın o uzak çağları, ne de Mustafa Kemal’in Anadolu’da yürüttüğü (1919-1922) Kurtuluş Savaşı yıllarıdır.” Bkz. François Georgeon, *Osmanlı- Türk Modernleşmesi(1900-1930) Seçilmiş Makaleler*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. ix. Osmanlı aydınları arasında “Türk” bağlantısını yeniden hatırlayanların, Ahmet Vefik Paşa ile Ali Suavi olduğunu belirten Aydın, özellikle Ali Suavi’nin Osmanlıların da, Özbekler ve Türkmenler gibi Türk asıllı bir halk ve dillerinin de Osmanlıca değil, Türkçe olduğunu yazdığını dile getirmektedir: “Bu Türklük ilgisinin temelinde, etnik esaslı bir milliyetçiliğin dönemin *leitmotiv*’i haline gelmesi ve Türklük ile Orta Asya geçmişi üzerine yoğun bir oryantalist literatürün ortaya çıkması yatmaktaydı.” Bkz. Aydın, *a.g.m.*, s. 57.

¹⁰ Fatma Müge Göcek, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım” çev. Defne Orhon, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 4, Milliyetçilik* (Ed. Tanıl Bora) İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 76.

¹¹ Mustafa Kemal bu konuda şunları dile getirmektedir: “Bizim kuşağımızın gençlik yıllarına Osmanlılık telkinleri ve etkileri egemendi. İmparatorluk halkını oluşturan Türk’ten başka uluslara [...] özel bir değer veriliyor [...] ülkenin sahibi ve devletin kurucusu olan biz Türkler ikinci planda

gelişmelere bağlı olarak, siyasal bir karakter kazandığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Meşrutiyet'in ilanı, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin özellikle iç politikadaki laiklik doğrultusundaki adımları ve 'millî iktisat' politikaları, Yusuf Akçura ile Ziya Gökalp gibi milliyetçi hareketin ideolojik liderlerinin söylemleri, bu süreçte kurulan dernekler ve bunların yayınlarının Türk milliyetçiliğinin siyasallaşmasında etkili olduğunu belirtmek gerekir.¹² Bu noktada Balkan Savaşları bir kırılma noktası oldu ve bu savaşlar, Türk milliyetçiliğinin hem siyasallaşması hem de toplumsal tabanda yaygınlaşmasını gündeme getirdi. Heyd'in ifadesiyle, "Balkan Savaşlarının sonucunda Türkler, Avrupa'daki toprakların tamamına yakın bir kısmını kaybetmekle kalmadı, Osmanlılık düşleri de politika sahnesinde yok oldu."¹³ Başka bir ifadeyle bu savaşlar, sadece Anadolu nüfusunun Müslüman-Türk ekseninde homojen bir hal almasına yol açmadı; Toprak'ın vurguladığı gibi, aynı zamanda "Osmanlı kimliğinin bir yana bırakılmasına, yeni bir kimlik olarak Türk milliyetçiliğinin ön plana çıkarılmasına neden ol"du.¹⁴ Berkes ise, "Balkan savaşlarının etkilediği az sayıdaki aydın[ın] gerçek bir 'Türk devleti' olarak sayılan halktan oluşan bir 'ulus devleti' düşünmeye cesaret eder göründükleri zamana rastlaması[nın] şaşılacak ayrı bir şey" olduğu üzerinde durmaktadır.¹⁵ Bu bağlamda, ileride Türk ulus-devletinin kurucu kadrosunun da içerisinde yer alan birçok ismin bulunduğu askerî-bürokratik kadro, ulus öncesi siyasal yapıların sürdürülmesinin ve bu doğrultudaki politikaların yetersizliğini net bir şekilde görmeye başladı.

gelen önemsiz halk yığınları sayılıyorduk. Mehmet Emin Yurdakul'un ilk kez Manastır Askerî İdadisinde öğrenciyken okuduğum "Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur" dizeleriyle başlayan manzumesinde bana ulusal benliğimin gururunu tattıran ilk anlatımı bulmuştum. Fakat ben asıl bunu orduya katıldığım ilk günlerde, bir Anadolu çocuğunun gözyaşlarında gördüm ve kuvvetle duydum. Ondan sonra Türklük benim en derin güven kaynağım, en engin övünç kaynağım oldu." Bkz. Seyfettin Turan, *Atatürk'te Konular Ansiklopedisi*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 529.

¹² Bkz. Arai, *a.g.e.*, 27; Oba, *a.g.e.*, ss. 207-238; Sarınoy, *a.g.e.*, ss. 30-41.

¹³ Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979, s. 41. Balkan Savaşlarının, Türk milliyetçiliğinin siyasallaşmasına etkileri üzerine ayrıca bkz., Yahya Kemal Taştan, "Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana: Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2(Kış 2012), ss. 1-99.

¹⁴ Zafer Toprak, "Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 104, Ağustos 2002, s. 45-46. Benzer şekilde Bayur da, '1913 ilkbaharından itibaren Türkçülüğün adeta resmi bir cereyan' olduğundan söz etmektedir. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt II, Kısım IV, 3. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 410.

¹⁵ Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devimler*, Adam Yayınları, İstanbul, 1982, s. 195.

1.“Çeşitlilik İçinde Birlik” Bir “Millet” Söylemi Çerçevesinde Milliyetçilik

Millî Mücadele yıllarında, mücadeleye önderlik yapan Mustafa Kemal Paşa ve çevresindeki çekirdek kadronun söylemine ve bu dönemdeki milliyetçilik anlayışının içeriğinin nasıl doldurulduğuna değinmeden önce, I. Dünya Savaşı sırasında Kafkasya Cephesi'nde görev yapan Aydemir'in, Türk toplumunun kendisini adlandırmasına dair gözlemlerinin fikir verici olduğunu söyleyebiliriz. Makineli tüfek bölüğünde askerlere ders veren Aydemir, “fakat asıl şaşkınlığım ikinci derste oldu. Daha ilk sorularla anlaşıldı ki, bu askerler yalnız hangi dinden olduklarını değil, hangi milletten olduklarını da bilmiyorlardı.” dedikten sonra şunları dile getirmektedir:

“-Biz hangi milletteniz,

deyince her kafadan bir ses çıktı:

-Biz Türk değil miyiz?

deyince de hemen: -Estağfurullah!

diye karşılık verdiler.” Bu satırlardan sonra Aydemir, “Türklüğü kabul etmiyorlardı. Halbuki biz Türk'tük. Bu ordu Türk ordusu idi. Türklük için savaşıyordu. Asırlarca süren maceralardan sonra son sığınağımız ancak bu Türklük olabilirdi. Fakat ne çare ki, bu ‘biz Türk değil miyiz?’ diye sorunca ‘estağfurullah’ diye cevap verenlerin görüşüne göre Türk demek Kızılbaş demekti. Kızılbaşlığın ise ne olduğu bilinmiyordu. Ama onu her halde kötü bir şey sayıyorlardı. [...] Hele iş, vatan bahsine dönünce, büsbütün karıştı. Kısacası, vatanımızın neresi olduğunu bilen yoktu. Yahut da bütün bilgiler, belirsiz, köksüz, şekilsiz ve yanlıştı.” diye serzenişte bulunmaktadır.¹⁶ Buna benzer ifadeleri, her ne kadar kurgu da olsa, Yakup Kadri'nin “Yaban” romanında, Türkçü bir subay olan Ahmet Celal'le köylülerden Bekir Çavuş arasındaki diyalogda da görmek mümkün.¹⁷ Bütün bunlar, toplumun mikro bir yansıması

¹⁶ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, 9. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 104.

¹⁷ “Bir gün Bekir Çavuş fena bakarak söyledi:

-Düşman, tee İzmir'de idi, sağdan sataştılar, soldan sataştılar. Herife rahat vermediler. Buralara kadar gelmesine sebep oldular. Ne diyeyim bilmem ki, Allah sebep olanları... Elimini tersiyle suratına bir tokat aşketmek istedim. Fakat, kendimi tuttum. Ve ona son defa olarak, vatanın bütünlüğü hakkında bir fikir vermeye çalıştım:

-Bir Türk için İzmir ne ise Sivas odur. Diyarbakır ne ise Samsun da odur. İzmir zaptolundu mu, bütün Anadolu'nun ilmiği düşmanın elinde demektir. Orası kurtulmayınca burası kurtulamaz. [...] Bekir Çavuş:

-Biliyorum beyim sen de onlardansın emme.

olan asker ocağının kendisini nasıl tanımladığı ve Millî Mücadele'yi yürütecek kadronun, kitleyle bütünleşmesi konusunda nasıl bir söylem geliştirmesi konusunda ipuçları vermektedir.

I. Dünya Savaşı, o zamana kadar Osmanlı devlet adamları ve aydınları arasında taraftar bulan politik çözümleri arayışları olan Osmanlılık, Pantürkizm ve Panislamizm'i uygulanabilir olmaktan çıkardı. Nitekim Safa, İslam birliği anlayışının "Mısır'ın fethine giderken Arabistan'ı ver"diğini, "Sarıkamış macerasının dehşet verici hatırası[nın] büyük Türk birliği hülyasını eksit"tiğini ve böylece "Kızılelma yolculuğu[nun] da, islâmlaşma politikasının Mısır seferi gibi, tamamıyla iflas etmiş malihulyalarının koleksiyonuna gir"diğini belirtmektedir.¹⁸ Kısaca Türk kamuoyunda savaşın sona ermesiyle ayakta kalan en önemli ideoloji olarak milliyetçiliğin ön plana çıktığını söylemek mümkün. Berkes, mütareke döneminin, Osmanlı Devleti'nin "ulussuz bir devlet", Türk halkının da "devletsiz bir ulus" olduğu yargısını tanıttığını dile getirerek, Türk halkının bir ulus devlet olarak yaşayabilir ve var olabilir anlayışa ulaşmaya başladığını, Mustafa Kemal'in de bunu gerçekleştirme savaşının önderi olarak ortaya çıktığını belirtmektedir.¹⁹ Benzer şekilde Karpat, "Birinci Cihan Harbi sona erdiğinde Türkiye'de ayakta kalabilmiş biricik ideoloji[nin] milliyetçilik," Timur ise, bu dönemde Anadolu'da etkili rol oynayan üç ideolojinin "milliyetçilik, islam ve sosyalizm" olduğunu dile getirmektedir.²⁰ Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra başlayan işgallerin artık son sığınak olarak adlandırılabilir Anadolu'yu hedef alması, Anadolu özelinde politik ve

-Onlar kim?

-Aha, Kemal Paşa'dan yana olanlar...

-İnsan Türk olur da, nasıl Kemal Paşa'dan yana olmaz?

-Biz Türk değiliz ki, beyim.

-Ya nesiniz?

-Biz İslâmuz, elhamdülillâh... O senin dediklerin Haymana'da yaşarlar." Bu sözler üzerine Bekir Çavuş'la artık daha ziyade konuşmağa mecali" kalmayan Ahmet Celal, "eğer, bize zafer nasip olsa bile kurtaracağımız şey, yalnız bu ıssız toprakla, bu yalçın tepelerdir. Millet nerede?" diye sorduktan sonra, sözlerini şöyle sürdürür: "O henüz ortada yoktur ve onu bu Bekir Çavuşlar, bu Salih Ağalar, bu Zeynep Kadınlar, bu İsmailler, bu Süleymanlarla yeni baştan yapmak gerekecektir." Bkz. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, 29. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 172-174. Benzer bir anekdotu Tekin Alp, Prof. Leger'nin "Slav Dünyası" adlı eserinde bir Türk subayı ile askeri arasındaki konuşmaya dayanarak aktarmaktadır. Bkz. Tekin Alp, *Türkleştirme*, Günümüz Yazı ve Diline Aktaran Özer Ozankaya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 26-27.

¹⁸ Bkz. Peyami Safa, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, 3. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995, s. 81-82.

¹⁹ Berkes, *a.g.e.*, s. 198.

²⁰ Bkz. Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996, s. 47; Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993, s. 23.

askerî mücadelenin verilmesini kaçınılmaz kıldı. Diğer bir ifadeyle, “direniş hareketinin somutlaştığı ortam olan Anadolu, Jön Türk hareketinde sekülerlik yanlıları ile ılımlıdan radikale İslamcılar arasında var olan bölünmeyi derinden yansıtan bir grup için, birleştirici bir platform ol”du.²¹ Bunun yansımaları dönemin basınında da görmek mümkün.²² Anadolu’nun politik mücadelenin merkezi olarak görülmesi, verilecek mücadeleye kitlelerin dahil edilmesini, çağrılmasını, bunun söyleminin ve terminolojisinin oluşturulmasını gündeme getirdi. Bu noktada verilecek mücadeleyi yürütecek kadronun söylemi, bir sonraki aşamada Türk ulus devleti ideologlarının yarattığı, kurguladığı Türk kimliğinin sınırlarını ve bu kurgulanan kimliğin kurgulanma sürecindeki politik gelişmeleri de etkiledi.

Karpat, “Türkiye’de milliyetçiliğin kaderini teoriden ziyade fiilî olaylar[ın] belirle”diğini ileri sürmektedir.²³ Bu durumun izlerini Millî Mücadele yıllarında ve elbette daha sonraki süreçte de görmek mümkün. Bununla birlikte, “her özgül milliyetçi hareket bağlamında, milliyetçiliklerden söz etmek daha sağlıklıdır. Türk millî devletinin ideolojisi olarak resmî Türk milliyetçiliği de, değişik sınırlar ve toplumsal dinamiklerce sahiplenilen farklı milliyetçilik ve millet tasarımlarının oluşturduğu bir nebula’dır. Kendisini, bütün o farklı tasarımları ayıklayıp olgunlaştıran nihâi biçim olarak taktim eder. Oysa bu farklı tasarımlar varlıklarını sürdürürler ve millî kimliğin sürekli yeniden kurulması sürecinde yeni roller üstlenebilirler. Türk millî kimliği, bu tasarımlar ve dinamiklerden kimilerine -kimi zaman- yaslanıp kimilerini

²¹ Şerif Mardin, “Osmanlı İmparatorluğu”, *İmparatorluk Sonrası Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları* (Ed. Karen Barkey, Mark Von Hagen), çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul, 2012, s. 169.

²² Şeker, 1918 başlarında ve özellikle 1919 boyunca Osmanlı basınında Türk milliyetçiliği, Osmanlılık, Türkleştirme politikaları, Ermeni sorunu ve Rumların durumunun yoğun bir şekilde tartışıldığını ve anasır meselesi üzerindeki tartışmaların, iki akımı gündeme getirdiğini belirtmektedir. İlki, vatanın Türk ve/veya Müslüman nüfusunun içerideki ve dışarıdaki düşmanlara karşı birliğini amaçlayan, başını Yenigün ve Tasvir-i Efkâr gazetelerinin çektiği “Türk Birliği” akımıdır. Özellikle Rum ve Ermenilerin Osmanlı egemenliğinden kurtulma girişimleri ve Müslümanların her alanda gayri Müslimlere karşı güçlendirilmesi düşüncesi, Türk birliği arayışını bir tepki olarak gündeme getirdi. İkincisi ise, Alemdar, Sabah ve Peyam-ı Sabah’ın başını çektiği, aynı topraklar içerisinde Hıristiyan ve Müslümanların, farklı etnik grup ve mezheplerin birlikteliğini modern ve seküler bir vatandaşlık bağıyla sağlamayı amaçlayan “Yeni Osmanlılık” akımıdır. Özellikle Ekim 1919’da Türk milliyetçiliğini temel alan “Millî Türk Fırkası’nın kurulması, bu iki ana akımın sözcülerini, devletin tanımlanması ve vatandaşlık konularında karşı karşıya getirdi. Bu konuda bkz. Nesim Şeker, “Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de ‘Milliyet’ Arayışları ya da ‘Anasır Meselesi’”, *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye’de Etnik Çatışma* (Der. Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 156-175.

²³ Kemal Karpat, “Modern Türkiye”, *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti Cilt 2* (P. M. Holt- A.K.S. Lambton-B. Lewis), çev. Hamdi Aktaş, 2. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 104.

dışlayarak, kimilerini dönüştürerek veya kimileri arasında orta yollar bularak inşa edilmiştir.”²⁴

Türk ulus devletinin kuruluşunun ilk ayağını oluşturan Millî Mücadele döneminde, emperyal girişimlere karşı bu mücadeleyi yürütecek nüvelerin ilk kaynağını, ordu/subaylar ve sivil idareciler yanında, onlarla benzer eğitim anlayışından geçen aydınlar oluşturdu. Diğer ayağını da, daha çok XX. yüzyılın başında devlet eliyle uygulanan politikalarla oluşan Müslüman küçük burjuvazi ve büyük arazi sahipleri yanında, eşraf, memur ve ulema gibi bölgenin ileri gelenlerinin yurt çapında ve çoğunlukla birbirinden habersiz olarak oluşturdukları mahalli teşkilatlar oluşturdu. Bu toplumsal kategoriler içerisinde Batılı anlamda ‘millet’ düşüncesine en yakın olanlar ordu mensupları, sivil idareciler ve onlarla benzer eğitim anlayışından gelen aydınlardı. Batılı anlamda ‘millet’ düşüncesine yakın olan bu katmanlara, “milî iktisat”, ekonominin Türkleştirilmesi politikalarıyla palazlanan Müslüman küçük burjuvaziyi de eklemek mümkündür. Bununla birlikte mücadeleyi yürüten kadrolar içerisinde bırakın Batılı anlamda ‘millet’ düşüncesini, kolektivite oluşturabilecek farklı değer yargıları da vardı. Emperyal güçlerin Anadolu’da azınlıklardan kurulu bir sömürü ağı üzerinden hareket etmesi ve/veya ettiğinin düşünülmesi, sadece bu kategorileri değil, ahalinin emperyalizmin doğrudan doğruya tepkileriyle karşılaşacak olan kesimini de mücadeleye sürükledi. Bu noktada Connolly’ye başvurmak, bize söylem noktasında bazı ipuçları verebilir. Connolly’nin ifadesiyle, “kimlik, var olmak için farklılığa gereksinim duyar ve kendi kesinliğini güven altına almak için farklılığı ötekine dönüştürür.”²⁵ Bu bağlamda, doğal olarak “kimlik tasarımları dizisinin büyük ölçüde bir nebula olarak kaldığı [...] millî kimliğe ilişkin bir tartışma veya bir ‘kimlik mühendisliği’”nin yapılmadığı Millî Mücadele döneminde,²⁶ istiklâl mücadelesi

²⁴ Tanıl Bora, “İnşa Döneminde Türk Millî Kimliği”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 71, Kış 1996, s. 171. Danışmend de bu konuda şunları dile getirmektedir: “Bizde yalnız bir Türkçülük değil, birçok Türkçülükler vardır ve hattâ bunlar arasındaki ihtilâflar bâzan husumet derecelerine kadar dayandığı için, Türkiye’de milliyet fikri henüz müşterek bir iman esası olamamış[tr]. [...] Milliyetin bütün milletçe müşterek ve mukarrer bir mânâsı olmadığı için şahsî telâkkilere tâbi muhtelif ve mütenâkız tariflere tesadüf edilir! [...] Bu ihtilâflarla tenakuzlara resmî vesikalarda bile tesadüf edilebilir. Bizde milliyetin hususî târifleri gibi resmî târifleri de rengârenk bir mozaik teşkil edebilecek kadar çeşitlidir!” Bkz. İsmail Hami Danişmend, *Türklük Meseleleri*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1966, s. 4-5.

²⁵ William E. Connolly, *Kimlik ve Farklılık Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*, çev. Fermâ Lekesizalın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 93.

²⁶ Bora, “İnşa Döneminde Türk Millî Kimliği”, s. 172. Sarıncay, Türk milletine ilişkin kesin bir tanımlama yapılmamasında, imparatorluk mirası üzerine kurulmuş olan yeni devletin henüz Türk kültürüne entegre olmamış bazı küçük grupları da içine alacak bir ölçü bulmak durumunda

verenler, mücadele edilmesi gereken grubu, yani emperyal güçleri ve onların Anadolu'daki uzantıları olarak değerlendirilen Hıristiyan azınlıkları, en görünür özellikleriyle önce dinleri, ardından etnik kimliklerini meydana getiren unsurlarla kodladı. Buna bağlı olarak mücadeleyi yürütecek unsurlar da kendisini, aralarında ayırım bulunmayan, bölünmez bir bütün, yani Türk-Müslüman kitle olarak gördü ve bu şekilde hareket etti. Öyle ki, "köylerden, kasabalardan ve kentlerin kenar mahallelerinden bir araya gelip Yunanlılar ve onları destekleyenlerle savaşan insanlar Frenk, Rum ve kafirlerle savaşıklarını düşünüyorlardı."²⁷ Bütün bunlar, "biz" bilincinin -tüm Müslümanlar- alanının genişlemesine yol açtığı gibi, "onlara/ötekilere" karşı, biz bilincini keskinleştirdi.

"İstiklâl/Millî Mücadele" yıllarında(1919-1923) kullanılan kavram ve sıfatların, "millî istiklâl", "hakimiyet-i milliye", "millî hareket" ve "Kuva-yı Milliye" gibi genel olarak "millî" vurgulu olduğu bilinen bir gerçektir.²⁸ Safa, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ayak bastığı andan itibaren istiklâle yönelik bütün söylemlerinde, "millet", "irade-yi millîye", "hakimiyet-i millîye", "vicdan-ı millî" ve "milliyet" kavramlarına sıklıkla başvurduğunu ve milliyetçilik kavramının bütün anlamlarını içine aldığını belirtmektedir.²⁹ Her ne kadar "millî" ve "millet"e yönelik kavramlar sıklıkla kullanılmış olsa da, genel olarak toplumsal tabanda ve elbette "Kurtuluş"u yürüten kadro içerisinde yer alan bazı isimlerde de, bu tarz vurguların kolektif hafızadaki İslamî söylem üzerinden ele alınarak değerlendirildiğini belirtmek gerekir. Bu durum Bora'nın yerinde tespitiyle, Osmanlı'nın hâkim olduğu coğrafyada dinî millileştirme ve milliyetçiliği dinsellemenin, Batı Avrupa örneklerinin abartılarak izlenmesi ve özellikle de Alman romantiklerinden ilham alınarak gündeme gelmesiyle

olmasının ve mevcut topraklar üzerinde bir güç oluşturmak için içeride millî birliği kurmak düşüncesinin etkili olduğunu ileri sürmektedir. Bkz. Yusuf Sarıncay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları(1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994, s. 235, dipnot42.

²⁷ Paul Stirling, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Toplumsal Değişme ve Toplumsal Denetim", *Mustafa Kemal ve Ulusal Bir Devletin Doğuşu*(Ed. Vasıf Erenus), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 50. Ayrıca bkz. Timur, ss. 15-18; Kemal Karpat, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*,(Yay. Haz. Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 114. Benzer şekilde Ekinci de şunları dile getirmektedir: "Ülkeyi ele geçiren Hıristiyan işgal kuvvetlerinin hilafet makamı ile padişahlık makamını baskı altında tutması, kurtuluşa birleştirici tek öge olarak, din faktörünü ön plana çıkarmıştır. Ülkedeki gayrimüslimlerin de önemli oranda işgalci kuvvetlerle işbirliği yapmaları dinin önemini daha da artırmıştır. Bu nedenle Kurtuluş Savaşı boyunca, Müslüman Türklerle Türk olmayan Müslümanların (Kürtler, Çerkezler, Lazlar, Araplar, vb) kurtuluş cephesine kazanılması amacıyla din faktörüne ağırlık verilmiştir." Bkz. Tarık Ziya Ekinci, *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi*, Küyerel Yayınları, İstanbul, 1997, s. 128.

²⁸ Sarıncay, a.g.e., s. 43.

²⁹ Safa, a.g.e., s. 85-86.

yakından ilgilidir. Başka bir ifadeyle, milliyetçi ideolojinin, yüzeysel modernist bakış açılarının aksine dinî tasavvuru ziyan etmeden onu dönüştürerek sürdürdüğünü, yani kutsiyeti sekülerleştirdiğini, millet kavramını modern bir aşkınlıkla karşıladığını göz önünde bulundurmak gerekir. Özetle imparatorluk topraklarında gayri Müslim toplulukların kendi ulus-devletlerini kurması, zamanla imparatorluğun Türk-Müslüman kesiminin Müslümanlıkla Türklüğü özdeşleştirmesini gündeme getirdi.³⁰ Anderson'ın ifadesiyle, "hayali cemaat" içindeki kimliğin en önemli harcını İslâm'ın oluşturması, yerel direnişi ulusal boyuta dönüştürmek için hareket eden ve "Hakimiyet-i milliyeye müstenit, bilakaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek"³¹ amacındaki Mustafa Kemal Paşa ve çevresindeki çekirdek kadronun söylemine yansdı. Diğer bir ifadeyle, halkın katıldığı geniş bir cephe inşa etmek mecburuyeti, yerel olanın ön plana çıkarılmasını gündeme getirdi. Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere aydınlanmacı ve akılcı Batı kültüründen gelen milliyetçi entelijensiya, mücadeleye katılımı artırmak için, yerel kültürü işin içine sokma ve sömürgeciliğe direnişte yerel motiflere yer verme durumundaydı. Dolayısıyla yerel kültürlerin sömürgeciliğe karşı geliştirdiği direniş ve bu direnişte kendi geleneklerinden devraldığı unsurlar, milliyetçi mücadelenin uzun serüveninde halkı mobilize etmek amacıyla işe koyulmasına yol açtı.³² Önceliğin ulusal kimliğin inşası yerine "istiklâl", yani bağımsızlığa verildiği bu dönemde, milliyetçilik, sosyalizm ve İslamcılık ideolojilerinden yararlanma yoluna gidildi ve Anadolu'da en yaygın ideolojinin dine dayanması,³³ Millî Mücadele'nin kurucu kadrosunun da, yukarıda belirtilen toplumsal grupları mücadeleye çekmek için dinsel söyleme sık sık başvurmasına yol açtı. Başka bir ifadeyle toplumsal taban ve kolektif hafızada millet ve millî kavramlarına yüklenen

³⁰ Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik Muhafazakârlık İslâmıcılık*, 6. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 98, 102. Millî Mücadele'ye fikirsel ve örgütlenme konularında katkı sunan Türk Ocaklarının kuruluş amacının, "Akvam-ı İslamiye'nin bir rükn-i mühimmi[temel direği] olan Türklerin millî terbiye ve ilmi, içtimaî, iktisadî seviyelerinin terakki ve ilâsıyla Türk ırkı ve dilinin kemaline çalışmak" olarak belirtilmesi, hem Bora'nın tespitinin hem de döneme hâkim olan söyleminin anlaşılması açısından not edilmelidir. Türk Ocakları hakkında bkz. Füsun Üstel, *İmparatorluktan Ulus-deolete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997; Yusuf Sarıay, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları(1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.

³¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk(1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997, s. 9.

³² Çağlar Keyder, "Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Başlarken", *Toplum ve Bilim*, Sayı 62 Yaz-Güz 1993, s. 12.

³³ Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990, s.64; Timur, a.g.e., s. 23-24. Ayrıca bkz. Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

anlamaların farkında olan Mustafa Kemal Paşa, yeni bir ulus-devlet kurma ve yeni bir egemenlik anlayışı oluşturmak amacıyla sıklıkla bu kavramlar üzerinden argümanlarını temellendirmeye çalıştı. Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa'nın, emperyal güçlere karşı içeride birlik ve bütünlüğü sağlamak adına, bu vb. kavramlara sıklıkla başvurması anlaşılır bir durumdur. Nitekim Mustafa Kemal Paşa'nın kontrolünde olan ve imzasız başyazıların çoğunu kendisinin yazdığı Hâkimiyeti Millîye Gazetesinde çıkan bir makalede, I. Dünya Savaşı sonunda "Türkiya[nın], hiçbir milletle kıyaslanmayacak surette haksız ve adaletsiz muamelelere maruz bırakıl"dığı belirtildikten sonra, "bizim buradaki kabahatimiz[in] galiba Türk ve Müslüman olmaklığımızdan başka bir şey" olmadığı dile getiriliyordu.³⁴ Ancak bu dönemdeki söylemin aynı şekilde devam ettiğini belirtmek mümkün olmadığı gibi, konjonktürel gelişmelerin söylemlerde farklılıkları gündeme getirdiğini de göz önünde bulundurmak gerekir. Diğer bir ifadeyle milliyetçilik, sosyalizm ve İslamcılık ideolojileri söylemsel olarak bazen içiçe geçti, bazense yer değiştirdi. Nitekim 1918-1923 arasını ikiye ayırarak incelemek gerektiğini belirten Tunaya, 1921 yılına kadar din üzerine yapılan vurguya dikkat çekerken, 1921 yılından sonra "devrimci milliyetçi ideolojiyi destekleyenlerin artan gücü"nden söz etmektedir.³⁵ Göztepe ise, Millî Mücadele dönemindeki söylemsel değerlendirmeyi üç dönem üzerinden ele almaktadır. İlki, İslamî bir söylemin hakim olduğu ve Amasya Genelgesi'yle başlayıp BMM'nin açılışına kadar süren dönem; ikincisi, BMM'nin açılmasından Şubat 1921'deki Londra Konferansı'na kadar süren ve Sovyetler Birliği'yle kurulan ilişkilere de bağlı olarak kapitalizm ve emperyalizm karşıtı bir söylemin hakim olduğu dönem; üçüncüsü de, Londra Konferansı'ndan I. BMM'nin kendisini yenileme kararı almasına kadar geçen(1 Nisan 1923) ve egemenlik ve iradenin millete ait olduğu vurgusunun etkin olduğu dönem.³⁶

Millî Mücadele'yi yürüten başta Mustafa Kemal Paşa ve çekirdek kadro, toplumsal grupların "çoğunluğu için bağımsızlık savaşının anlamı[nın] bir cumhuriyetin ulusal başarısından çok, İslâmiyet'in Müslüman olmayanlar üzerindeki başarısı"³⁷ olarak gördüğünün farkındaydı. Dolayısıyla bu durum,

³⁴ Bkz. "Cihan İnkılabı", *Hâkimiyeti Millîye*, 17 Nisan 1920'den aktaran *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hâkimiyeti Millîye Yazıları*, Haz. Hadiye Bolluk, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s. 54.

³⁵ Bu konuda bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.

³⁶ Özay Göztepe, *Cumhuriyet Söylemi Halkçılık, Milliyetçilik, Batıcılık, Laiklik(1919-1938)*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2016, s. 28.

³⁷ Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, Çev. M. Akkaş, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 91; Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 71,74, 75.

yürütülen mücadelede toplumsal kaynaşma ve birliktelik sağlama amacıyla İslam'ın sembolik kaynaklarından yararlanılmasını, bir anlamda dinin araçsallaştırılmasını gündeme getirdi. Nitekim Heper, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktığı zaman halkı direnişe özendirmek için ilk toplantılarını camilerde düzenlemesini, "geleneksel yasallık sembollerinden yararlanmak" olarak yorumlamaktadır.³⁸ Milliyetçilerin, İslamî söylemin kendi davaları için önemini farkında olduğunu dile getiren Ahmad da, ulus, ulusal ve ulusalcılık terimlerinin 'millet' sözcüğünden türetildiğini ve "ulusal hareket[in] seküler bir imaj tasarlamak iste[mesi halinde], yurt(patria) anlamına gelen *vatan* sözcüğünden kolayca başka terimler türetebil"eceğini belirtmektedir.³⁹ Millî Mücadele döneminin önemli deklarasyonlarının terminolojisine bakıldığında bu durumun izleri görülebilir. "Millî Mücadele yıllarının siyasal söyleminde Türklük ve Türk milliyetçiliği deyimlerinin telâfuz edilmediği"ni vurgulayan Özbudun eklemektedir: "Gerçi Atatürk'ün 22.05.1919 tarihli ve Samsun'dan Sadarete yazılan raporunda, millet 'yekvücut olup hakimiyet esasını, Türk duygusunu hedef ittihaz etmiştir.' denilmişse de, dönemin temel resmî belgelerinde kullanılan dil[in], daha geleneksel niteliktedir."⁴⁰ Söz konusu bu geleneksel dil veya söylem, Türk ulusal kimliğinin yoğun bir şekilde dinî içerik üzerinden anlaşılmasına yol açtı; bu da "millet sistemi"nden gelenler için oldukça anlaşılır bir durumdu. Tunçay, "millet" teriminin kullanılmasının 'milliyetçilik' anlamında değil, sözcüğün 'geleneksel' kullanımıyla Rum, Ermeni, Yahudi milletleri gibi, daha çok dinsel bir kategori olarak ele alındığını ve "burada kastedilen[in] de 'Türk kavmiyeti'nden çok, 'İslam milliyeti'" olduğunu belirtmektedir.⁴¹ Benzer şekilde Safa da, Millî Mücadele döneminde

³⁸ Metin Heper, "Atatürkçülük: Karizmanın Emredici 'Siyasal Çerçeve'ye Dönüşümü", *Betül Nuri Esen'e Armağan*, AÜ. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977, s. 195.

³⁹ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alagon, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 73(vurgular yazara ait).

⁴⁰ Ergun Özbudun, "Millî Mücadele ve Cumhuriyetin Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*(Yay. Haz. Nuri Bilgin), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 63. Bunun yanında "Türkiye" ifadesine 1921 başlarından itibaren rastlandığı görmekteyiz. Nitekim, "Türkiye" adı resmî olarak ilk defa 1921 Anayasası'nın üçüncü maddesinde "Türkiye Büyük Millet Meclisi" ibaresiyle yer almış ve Mustafa Kemal, 1 Eylül 1922'de Büyük Zafer dolayısıyla yayımladığı beyannamede ilk defa "asil Türk milleti"nden söz etmiştir. Bunun yanında Mustafa Kemal'in meclisteki konuşmalarda sıklıkla "Türkiye halkı" ifadesine rastlamak mümkün. Ayrıca Halk Fırkası'nın kuruluşuna ilişkin Nisan 1923'te duyurulan Dokuz Umde'de, "Türkiye halkı" ifadesi kullanılmıştır. Bkz. Ahmet Yıldız, "Ne Mutlu Türküm Diyebilene" *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları(1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 131; Sevan Nişanyan, "Kemalist Düşüncede 'Türk Milleti' Kavramı", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 33, Mart-Nisan 1995, s. 131; GZC, *Cilt 3*, 25 Kanunuevvel 1138(1922), s.1153; GZC, *Cilt 4*, 4 Mart 1339(1923), s. 86.

⁴¹ Mete Tunçay, *Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 22, dipnot 6.

dinin birleştirici ve millî duyguyu pekiştirici rolüne dikkat çekmektedir.⁴² Dolayısıyla milliyetin, İslâmiyet üzerinden tanımlandığı bu süreçte “Anadolu ve Rumeli’nin Müslüman ahalisi” “Türk” olarak kabul edildi ve aşağıda ele alınacağı gibi, reelpolitığın bir yansıması olan bu söylem, resmî politik söylemin etnik çoğulculuğu veri olarak almasına yol açtı.⁴³

Genel anlamda bu dönemde ‘millî topluluğun’, Osmanlı ve Müslüman olma gibi geleneksel kriterlerin yanında yekpare bir kütle olarak değil, çeşitli etnik toplulukların birlikteliği olarak düşünüldüğünü -“bircümle anasır-ı İslâmîye” gibi- ve bu unsurları birbirine bağlayan bağların, ‘öz kardeşlik’, ‘karşılıklı saygı’, ‘fedakarlık duygusu’, ‘saadet ve felakette tam ortaklık’ ve ‘aynı mukadderatı paylaşma’ arzusu olduğunun dile getirildiğini görmekteyiz.⁴⁴ Yukarıda da belirtildiği gibi bu ifadeler dile getirilirken, daha çok toplumsal hafızada dinsel birlikteliğin karşılığı anlamında olan “millet” kelimesinden yararlanma yoluna gidildi. Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a ayak bastıktan sonra dile getirdikleri bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal, yukarıda değinilen İzmir’in işgali ve genel duruma ilişkin sadrazam Damat Ferit’e gönderdiği dört cümlecik telgrafın üçünde “millet ve ordu”, birinde “devlet ve ordu” terimlerine başvururken,⁴⁵ Millî mücadele’nin yol haritasının çizildiği Amasya Genelgesi’nde, “millet” ve “milletin istiklâli”nin beş, “millî” ve “millîye” kelimelerinin ise üç kez geçtiğini tespit etmekteyiz. Benzer şekilde etnokültürel bir çoğulculuk anlayışından hareket edilen Erzurum Kongresi’nde, Doğu Anadolu ve Karadeniz illerinin “yekdiğerinden ve camia-i Osmaniye’den ayrılmak imkan-ı tasavvur edilmeyen bir kül” ve “bu sahada yaşayan bircümle anasır-ı İslamiye[nin] [...] riayetkâr öz kardeş” olduğundan söz edildi. Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne ise, “bircümle İslâm vatandaşlar”ın üye olabileceği vurgulandı.⁴⁶ Bununla birlikte Erzurum belgeleri arasında birkaç cümlede etnik bir vurgu olarak Türklükten bahsedildiğini, ancak bunların

⁴² Safa, *a.g.e.*, s.86.

⁴³ Bu konuda Bkz. Ahmet Yıldız, “*Ne Mutlu Türküm Diyebilene*” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları(1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001 ve Sevan Nişanyan, “Kemalist Düşünce ‘Türk Milleti’ Kavramı”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 33, Mart-Nisan 1995, ss. 127-141.

⁴⁴ Yıldız, *a.g.e.*, s. 98; Özbudun, *a.g.e.*, s. 64. Buna karşılık Feyzioğlu, Millî Mücadele’nin iki temel üzerine kurulduğunu, bunların da, “Türk milliyetçiliği” ve “millet egemenliği” olduğunu belirtmektedir. Bkz. Turhan Feyzioğlu, *Atatürk ve Milliyetçilik*, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1987, s. 29.

⁴⁵ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007, s. 127.

⁴⁶ Erzurum Kongresi’nin 7 Ağustos 1335 tarihli beyannamesi için bkz. Mahmut, Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 227-229.

çoğunda “Türklük ve İslam’ın” yakın bir bağlantı içinde ele alındığını⁴⁷, özellikle toplumsal tabanda Türklükle İslamiyet’in eşitlendiğini belirtmek gerekir. Bu ve buna benzer ifadeler, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Sivas Kongresi’nde kabul edilen prensip ve tüzüğünde de yer aldı: “30 Teşrinievvel sene 334 tarihindeki hudut dâhilinde kalan ve her noktasında ekseriyeti İslâmlar teşkil eden aksam-ı memalik-i Osmaniye yekdiğerinden ve camia-i Osmaniye’den gayrı kabil-i tecezzi ve infikâk bir küldür. [...] Bilocümle anasır-ı İslâmîye yekdiğerine karşı hürmet-i mütekaile ile hiss-i fedakâri ile meşhûn ve vaziyet-i ırkıye ve içtimaîye ve şerait-i muhitiyelerine riayetkâr öz kardeşirler. [...] Bilumum İslâm vatandaşlar cemiyetin aza-yı tabiiyesindendirler.”⁴⁸ Yeri gelmişken Erzurum Kongresi’nde bölgedeki “Türk harsı ve İslâm medeniyetinin” ebediliğinden, Sivas Kongresi’nde ise, “harsı ve medenî faikiyet”in Müslümanlara ait olduğu topraklardan söz edilerek, bu toprakların bir bütün ve bağımsız olduğuna vurgu yapılmasının, Ziya Gökalp’in fikirlerini çağrıştırdığını vurgulamak gerekir. Bilindiği üzere Gökalp’a göre millet, “lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bir zümredir. Türk köylüsü onu ‘dili dilime, dini dinime uyan’ diyerek tarif eder.”⁴⁹ Yine hemen hemen aynı tarihlerde toplanan ve daha çok sivil inisiyatifin kontrolünde olan Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri’nde “Türk ve Müslüman vatandaşlarımız”, “Türk ve Müslüman olan memleketimiz ve dinimiz uğruna feda edilen kanlarımızla boyanmış kutsal toprağımız” gibi ifadeler dile getirildi.⁵⁰ Hareketin millî temelini tanımlamada son derece ihtiyatlı davranan Mustafa Kemal Paşa’nın, konuşma ve beyanlarında sıklıkla “millet” ve “millî” terimlerine başvurduğunu bir kez daha belirtelim. Nitekim Mustafa Kemal Paşa’nın, Erzurum Kongresi’ni açış ve kapanış konuşmasında “millet” ve “millî” vurgulu cümleleri sırasıyla 17 ve 21; Sivas Kongresi açış konuşmasında ise 26 ve 17 defa kullandığını tespit

⁴⁷ Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi(1908-1928)*, çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 231.

⁴⁸ Bkz. Mahmut, Goloğlu, *Sivas Kongresi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 245, 248.

⁴⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2019, s. 19. Tunaya, Cevat Dursunoğlu’nun Müdafaa-i Hukukçuların ruh hallerini şöyle anlattığını aktarmaktadır: “Erzurum Kongresi’ne iştirak eden gençler Türkçü ve Garpcı, bu itibarla Ziya Gökalpçi idiler. Hepimiz onun manevi talebesiydik, fikir gıdamızı Yeni Mecmua’dan almıştık.” Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 157. Ayrıca bkz., Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma...*, s. 234.

⁵⁰ Bu konuda bkz. Hacim M. Çarıklı, *Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967; Bülent Tanör, *Türkiye’de Kongre İktidarları(1918-1920)*, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

etmekteyiz.⁵¹ Bu süreçte sıklıkla kullanılan millî ve millet terimleriyle asıl kastedilen, belirli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve birbirlerine dinsel bağlarla bağlanmış ulusal bir topluluktur. Nitekim Millî Mücadele'nin diplomatik hareket noktası olan Misak-ı Millî Belgesi'nde, 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi "hattı içinde ve dışında dinî, soyu, istekleri bir olan ve birbirlerine karşılıklı saygı ve fedakarlık duyguları taşıyan, sosyal ve sosyal hakları ile çevre kurallarına uymuş bulunan Osmanlı İslam çoğunluğunun oturduğu bölgelerin tümü[nün] fiilen ve hükmen ve hiçbir sebeple ayrılamaz bir bütün"⁵² olduğundan söz edildi. Bu ifadeler, sınırları belirlenen ve kurulması amaçlanan yeni Türk devletinin niteliğinin etnik ve dinsel türdeşlikten ziyade, çoğunluğunu Türkler, Kürtler ve Çerkezler gibi Müslümanların oluşturduğu kültürel ve dinsel anlamda homojen bir devletin amaçlandığını ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle Misak-ı Millî'yle, her ne kadar panislamizm ve panturanizm gibi anlayışlar reddedilip, ulus-devlet anlayışına yakın bir çözüm arayışı içerisinde olduğunu ortaya konulmuş olsa da, Erzurum ve Sivas Kongreleri Beyannamelerinde olduğu gibi, "Osmanlı Cemiyeti", "Camia-i Osmaniye" ve "Osmanlı-İslam ekseriyeti" gibi ümmet ideolojisini çağrıştıran terimler, İslam ortak paydası altında çokluğun temel alındığını göstermektedir.⁵³ Bilindiği üzere diplomatik bir çözümü hedefleyen bu belge, Mebusan Meclisi'nde kabul edilince İstanbul işgal edildi ve meclis dağıtıldı. Bu gelişmeleri Ankara'dan takip eden Mustafa Kemal, Heyet-i Temsiliye Başkanı sıfatıyla bir bildiri yayınlayarak, İtilaf Devletlerinin girişimini, "İslam'ın kuvayı maneviyesini kırmak için son tedbir olarak" değerlendirdi.⁵⁴ Özbudun'un

⁵¹ Bkz. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, ss. 1-8.

⁵² Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 88.

⁵³ Tanör, *a.g.e.*, s. 49. Misak-ı Millî'nin görüşüldüğü Osmanlı Mebusan Meclisi'nde "Türk" ve "millet" kavramlarına yönelik 19 Şubat 1336(1920)'de yapılan tartışma meseleye yaklaşımı ortaya koyması bakımından önemlidir. Abdülaziz Mecdi Efendi(Karesi): "...Türk kelimesine mana verilmesini rica ederim. Ben anlıyorum ki, bu kürsüde ne zaman Türk tarihi söylenirse bundan maksat Türk, Kürt, Laz, Çerkez gibi anasır-ı muhtelif-i İslamiyyedir. Bu böyle midir?(Hay hay böyledir' sadaları, alkışlar). Eğer Türk kelimesinin manası bu değilse, rica ederim, burada nutuk irad edildikçe Türk tarihi yerine anasır-ı İslamiyye denilsin. Türk kelimesine şimdi arz ettiğim veçhile mana veriliyor ve Meclis-i aliniz o suretle telakki ediyorsa bunda bir beis yoktur." Rıza Nur Bey(Sinop): "Öyledir." Hüseyin Bey(Erzurum): "Hatta Yahudiler bile dâhildir." Abdülaziz Mecdi Efendi(Devamla): "Türk kelimesinin manasını meclis bu suretle tefsir ve şerh edip efkâr-ı umumiyeye arz ettikten sonra ben Kürt'üm diyen bazı zevatın hatırına gubar-ı siyasi kondurmamak için, Türk, Kürt, Laz, Çerkez veyahut anasır-ı İslamiyye gibi tabiri kullanalım." Tunalı Hilmi Bey(Bolu): "Müslüman Osmanlılar." Bkz. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İçtima-i Fevkalade*, Cilt 1, s, 171.

⁵⁴ Bkz. "İstanbul'un İşgali Üzerine İslâm Âlemine Beyanname(17. III. 1920)", *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 271-272.

vurguladığı gibi, “Bu temel belgelerde dikkati çeken husus, Türklük, Türk milleti, Türk milliyetçiliği gibi deyimlerin bir kere bile kullanılmamış, millî topluluğun Osmanlılık ve Müslümanlık gibi geleneksel kriterlerle tanımlanmış olmasıdır. Daha da önemlisi, bu topluluk, monolitik(yekpâre) bir kütle olarak algılanmamakta, onun çeşitli unsurlardan(bilcümle anâsır-ı İslâmiye) oluştuğu kabul edilmektedir. [...] Belki de daha ilginç, her üç belgede de hemen hemen aynı ifadelerle, bu unsurların ‘hukuk-u ırkîye ve içtimaiye’lerine ve ‘şerait-i muhutiyyetleri’ne (çevre şartları veya özellikleri) ‘tamamiyle riayetkâr’ olunacağından söz edilmiş olmasıdır. Gene ilginç nokta, Erzurum ve Sivas kongreleri tartışmalarında bu kavramları açıklığa kavuşturacak hiçbir açıklamanın yapılmamış bulunmasıdır. ‘İrksal ve toplumsal haklar’ nelerdir, ‘çevre şartları’ ile ne kastedilmektedir, bunlara ‘tamamiyle riayetkâr’ olunması nasıl sağlanacaktır? Bu belirsizliğe rağmen, sözü geçen belgelerle verilmek istenen mesajın, kültürel kimlikler bakımından çoğulculuğu benimseyen, hatta bu kimlikleri hukuk planında koruyan ve güvence altına alan bir ‘çeşitlilik içinde birlik’ mesajı olduğu kuşkusuzdur.”⁵⁵ Dolayısıyla dile getirilen bu ‘millet’in, ne klasik İslam’daki “millet” ile aynı özellikleri taşıdığını ne de konvansiyonel Avrupa modeliyle uyduğunu söylemek mümkün değildir. Dışarıdan bakıldığında Batılı uluslarla benzeşmesine rağmen, kendine has kültürel ve tarihsel özünü ve kimliğini koruduğunu belirtmek gerekir.⁵⁶ Göktürk’ün belirttiği gibi, bu ifadelerden henüz Türk kimliği ile Müslüman kimliğinin ayrıştırılmadığı, ancak bu kimliklerin azınlık kimlikleri ve talepleri karşısında bir ırk olarak tanımlandığı ve Müslüman kimliğin Türk kimliği içerisinde algılandığı ve/veya ‘İslam’ı Türkleştirmek’ olarak adlandırılabilir.⁵⁷

Mustafa Kemal’in söyleminde önemli bir yer tutan “millet” ve “millî” vurgulu cümleler, TBMM’de yaptığı konuşmalarda da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Mesela, 24 Nisan 1920’de “Mütarekeden Meclisin Açılmasına Kadar Geçen Zaman Zarfında Cereyan Eden Siyasi Olaylar Hakkında” yaptığı uzun konuşmada bu kelimelere, 152 ve 127 defa başvurmuştur.⁵⁸ Benzer şekilde Mustafa Kemal’in dinsel birliktelik içerisinde etnik çoğulculuğu içeren

⁵⁵ Özbudun, *a.g.e.*, s. 64.

⁵⁶ Kemal H. Karpat, *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, çev. Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 24.

⁵⁷ Eren Deniz(Tol) Göktürk, “1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4 Milliyetçilik*(Ed. Tamil Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 106.

⁵⁸ Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, ss. 12-60.

konuşmaları BMM Başkanı sıfatıyla da dile getirdiğini belirtmek gerekir: “Efendiler: Bu hudut sırf askerî mülâhazat ile çizilmiş bir hudut değildir, hududu millidir. Hududu millî olmak üzere tesbit edilmiştir. Fakat bu hudut dâhilinde tasavvur edilmesin ki, anasırı islâmiyeden yalnız bir cins millet vardır. Bu hudut dâhilinde Türk vardır, Çerkes vardır ve anasırı sairei islâmiye vardır. İşte bu hudut memzuç[karışmış] bir halde yaşayan, bütün maksatlarını, bütün mânasıyla tevhitmiş olan kardeş milletlerin hududu millîsidir.(Hepsi islâmdır, kardeşir sesleri).”⁵⁹ “Efendiler, meselenin bir daha tekerrür etmemesi ricasiyle bir iki noktayı arz etmek isterim: Burada maksut olan ve Meclisi âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı islâmiyedir, samimi bir mecmuadır. Binaenaleyh bu heyeti âliyenin temsil ettiği, hukukun, hayatını, şeref ve şanını kurtarmak için azmettiğimiz emeller, yalnız bir unsur- u islâma münhasır değildir. Anasır-ı İslâmiyeden mürekkep bir kütleye aittir.”⁶⁰ Yukarıda da belirtildiği gibi Mustafa Kemal Paşa, mücadelenin “millî” temelini tanımlama konusunda oldukça dikkatli davranarak ve söylemlerinde özellikle “millî” ve “millet” terimlerini ön plana çıkararak hareket etti ve böylece hem bu terimlerin Osmanlı coğrafyasındaki toplulukların kolektif hafızalarındaki ‘geleneksel’ anlamından, hem de ‘modern’ anlamından, bir anlamda muğlaklığından yararlanmaya çalıştı. Çünkü, Dressler’in vurguladığı gibi, Anadolu’da XX. yüzyılın ilk yirmi yılında dinî ve millî cemaat/kimlik kavramları arasında netleşmiş bir kavramsal ayırım söz konusu değildi. İçinde bulunulan toplumsal yapı için bu durumun net bir şekilde farkında olan Mustafa Kemal, bir anlamda ulus kategorisinin muğlaklığının siyasal bakımdan avantajlarından yararlanma yoluna gitti. “Bu sayede cemaat sınırlarını İslâmiyet yoluyla tamamlayan bir ahaliye tarihsel bağlamda tümüyle yabancı olduğu etnisite - veya ırk- ve dil temelinde dayalı ve bundan dolayı tamamen seküler bir yapı olan ulus kavramıyla bir devlet ve ulus-inşa süreci başlatılabildiği mümkün olabilmektedir.”⁶¹ Kısaca bu dönemin stratejisi, halife sultanın temsil ettiği devlet iktidarına karşı toplumsal hegemonyayı kurmak olduğundan, nesnel koşulların zorladığı bir uzlaşma gündeme geldi ve bu hegemonyayı

⁵⁹ ZCC 1, 24.4.1336, s. 16.

⁶⁰ “Türk Milletini Teşkil Eden Müslüman Ögeler Hakkında, 1 Mayıs 1920”, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 74-75.

⁶¹ Markus Dressler, *Türk Aleviliğinin İnşası Oryantalizm, Tarihçilik, Milliyetçilik ve Din Yazını*, çev. Defne Orhun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 98-99.

sağlamak için dinsel söylem ön plana çıkarılarak,⁶² bir anlamda iki yol kullanıldı: “Milliyetçi ol, çünkü İslamı kurtaracak tek yol odur. İslama sadık ol, çünkü senin millî varlığını kurtaracak tek yol odur.”⁶³ Bu durumun, yani “Osmanlı Cemiyeti, Osmanlı-İslâm ekseriyeti” gibi daha çok geleneksel bir terminoloji kullanılmasının elbette çeşitli nedenleri vardı. En baştaki nedenlerden biri, “İstilaya karşı en belâgatli protesto”nun dinden gelmesiydi. Sevük’ün ifadesiyle, “İstiklâlde din yalnız dindir, ama istilâda din aynı zamanda milliyet gibi ve bayrak gibi.”⁶⁴ Bunun dışında bu terimlerin seçilmesinde, her şeyden önce modern ulus anlayışının berraklaşmamış ve yaygınlaşmamış olması ve İtilaf Devletlerinin, Anadolu’da etnik bölünme yaratma planlarını boşa çıkarma gibi amaçlar da vardı. Ayrıca Mustafa Kemal’in o dönemdeki feodal Anadolu toplumunun ümmet gerçeği etrafında bütünleştiğinin farkında olduğunu, bir anlamda tarım toplumlarında etkin olan tutunum ideolojisinin dine dayandığını iyi etüt ettiğini belirtmek gerekir. Çünkü Fatih’ten beri uygulanan ‘millet sistemi’ nedeniyle kavimlerin(millet) değil, dinsel grupların karşı karşıya geldiği bir toplumda, dinî farklı bir istilacının gelmesi, din ögesi etrafında kitlelerin çok daha kolay birleştirilmesine ortam yarattı. Dolayısıyla işgalci en görünür kıstasıyla Hıristiyan olarak kodlanınca, işgal edilen de kendisini benzer şekilde Müslüman olarak gördü ve antiemperyalist mücadelede İslâm, birdenbire milliyetçilik anlamına gelmeye başladı. Bunun yanında meclisteki ulema kökenli mebuslarla bağların sağlamaştırılarak, eşrafın omzu üzerinden seçkinlerin halka seslenmelerini kolaylaştırmak, ‘dinsiz İttihatçı’ damgasından kurtulmak ve İstanbul’un elindeki din silahını etkisiz kılmak için aynı silahla mücadele etmek gibi nedenler de göz ardı edilmemelidir.⁶⁵ Elbette bu durumun zamanla sorun oluşturacağı ortadaydı. Nitekim “Millî Mücadele yıllarında milliyetçi bir söylemden özenle kaçınılmış olmasını, dönemin siyasal gerekleriyle açıklama”nın “uygun” olduğunu

⁶² Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, 2. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s. 19; Gotthard Jaschke, “Türk Kurtuluş Savaşı’nda Milliyetçilik ve Din”, çev. Aytunç Ülker, *Tarih Okulu*, Sayı II, Kış 2009, s. 85, 87.

⁶³ Mr. Ryan’ın raporu için bkz. Erol Ulubelen, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, 3. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009, s. 201.

⁶⁴ İsmail Habib Sevük, *Yurttan Yazılar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 484. Benzer bir ruh halinin izlerini İzmir’in işgalden kurtarılmasından sonra görmek mümkündür. “Bütün İslâm Alemi’nde Zafer Şenlikleri” başlıklı haberinde Daily Mail gazetesi, İstanbul’da camilerin donandığını, Ayasofya’da bayram namazı kılındığını ve bu namaza içeride 20 bin, dışarıda 70 bin kişinin katıldığını belirttiğinden sonra, “Mustafa Kemal Paşa çok yaşa, kahrolsun Yunanistan ve Hıristiyanlar” diye bağırıldığını aktarmaktadır. Bkz. Nejat Göyünc, *Atatürk ve Millî Mücadele*, Kültür Sarayı Kitabevi, Konya, 1987, s. 138.

⁶⁵ Tanör, *a.g.e.*, s. 49; Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 97, 126-127.

belirten Özbudun, “bu gerekler[in], Millî Mücadeleyi yürüten milliyetçi kadroları, zafere ulaştıktan ve rejimi konsolide ettikten sonra devam ettiremeyecekleri bazı ittifaklara zorla” dığını eklemektedir.⁶⁶

1920-1924 arası ağırlıklı olarak “Türkiye halkı” deyimi ve “Türkiye Devleti” vurgularının ön plana alınırken, “iç egemenlik” konusu da, millet vurgusuna paralel bir şekilde “millet egemenliği” üzerinden formüle edilmeye çalışıldı. Nitekim Amasya Genelgesi’nde “milletin istiklâlini yine millet azim ve kararı kurtaracaktır.” vurgusu, Erzurum ve Sivas belgelerinde “irade-i milliyeyi hâkim kılmak” şeklinde yer aldı. Benzer şekilde Mustafa Kemal, 23 Nisan 1920’de Ankara’da meclisin açılması üzerine hükümet kurulması için verdiği önergede, “Büyük Millet Meclisi’nin üstünde hiçbir güç” bulunmadığını dile getirdi. Bütün bu ifadeler, özellikle ve başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, mücadeleyi yürütecek kadrolar için zarurîydi. Cangızbay’ın vurguladığı gibi, mücadeleyi yürüten kadro, Osmanlı siyasal sisteminden koptuğu için, egemenliğini meşrûlaştıracak temelden yoksun kaldığının bilincindeydi. Söz konusu kadro, bu yıllarda bir toplumsal grup olarak bir sınıf oluşturmadığı gibi, her hangi bir aile ya da aşiret, hatta kavim ya da ırka dayanmadığı için de egemenliğini bunlar adına meşrûlaştıramazdı. Dolayısıyla bütün bunlar, egemenliğin kaynağına “milletin” yerleştirilmesini kaçınılmaz kıldı.⁶⁷ Millet egemenliği noktasında BMM ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, Tanör’ün vurguladığı gibi, bunu taçlandırdı: “Hâkimiyet bilakaydüşart milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır.”⁶⁸ Bu süreçte oluşturulmaya çalışılan bu birlikteliğin izlerini ve bir anlamda milletin, Gökalp’in terminolijisine benzer bir şekilde tanımlanmasını, dönemin önemli isimlerinin açıklamalarında da görmek mümkündür. Nitekim uzun süre Türk Ocakları başkanlığı yanında TBMM kabinelerinde Maarif Bakanlığı görevlerinde de bulunan Hamdullah Suphi, 1923’te Ankara’da öğretmen okulunda “Milliyet Düsturları”ndan söz ettiği bir konferansta, kimlerin ‘bizden olmadığına’ değindikten sonra şunları dile getirmiştir: “Türkçe konuşan, Müslüman olan ve Türklük sevgisini taşıyan Türk’tür. Biz onda dil birliği, din birliği ve dilek birliği arıyoruz.”⁶⁹ Benzer şekilde Ağaoğlu Ahmet de, “Millî Şuur”un ‘teessüs ve tekevvününde’, “lisan, din, edebiyat, bediiyyet ve müşterek

⁶⁶ Özbudun, *a.g.e.*, s. 65.

⁶⁷ Kadir Cangızbay, *Hiçkimsenin Cumhuriyeti*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2000, s. 15.

⁶⁸ Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, 9. Baskı, İstanbul, 2009, s. 44,46.

⁶⁹ Hamdullah Subhî Tanrıöver, *Dağ Yolu I*, 2. Baskı, (Haz. Fethi Tevetoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 152.

tarikh'in etkili olduğuna vurgu yapmıştır.⁷⁰ Aslında bu ifadeler, Gökalp'in din ile milliyetçilik arasındaki gerilimi, dini, ulusun aslı unsuru olarak tanımlayarak aşmaya çalışmasıyla benzeşmektedir. Diğer bir ifadeyle, "Osmanlı'nın son dönemiyle Cumhuriyet'in kuruluş dönemine geçişe fikrî müdahalede bulunan aydınların şecereleri de İslâmcılıkla milliyetçilik arasındaki geçişliliğin bir göstergesidir."⁷¹

I. BMM'nin Türk-Müslüman kitlenin çoğunlukta olduğu Anadolu topraklarını kapsayan Misak-ı Millî'yi temel alması, Türk milliyetçiliğinin gerçekte panislamist ve panturanist eğilimlere denk düşmeyen ve İslamiyet'e Türk milliyetçiliğinin kurucu bir ögesi olmaktan çok, dönemsel bir taktik aracı olarak yaklaşan bir çizgi sundu.⁷² Özellikle içeride halkı TBMM etrafında toplama ve İstanbul hükümetinin olumsuz propagandalarını etkisiz kılmak amacıyla İslamî söylemlere, daha önce de belirtildiği gibi, sık sık başvuruldu. İç politikada "hilafeti ve saltanatı, vatan ve milleti, millî hakimiyet prensibinin gerektirdiği esaslar dahilinde kurtarmak" fikrinin dile getirilmesi,⁷³ BMM'nin halk üzerinde etkinliğini kurmasını artırırken, dış politikada, özellikle Pantürkizm'in reddi ve emperyal güçlere karşı Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma stratejisi, TBMM ile Sovyet Rusya'yı birbirine yakınlaştırdı. Timur'un belirttiği gibi, Mustafa Kemal Paşa bu dönemde İngiliz emperyalizmi ile Sovyet Rusya sosyalizmi arasındaki temel anlaşmazlıklardan yararlanarak Anadolu'da bağımsız bir Türk devleti kurmanın yollarını aradı.⁷⁴ Sezgin ise, BMM Hükümetinin genel politikasının iki esasa dayandığını belirtmektedir: "Hilafet ve saltanata bağlı kaldığını bildirerek Anadolu'da (ve mecliste) birliği sağlamak; işgal kuvvetlerine karşı savaşında Sovyet Rusya ile ittifak yapmak."⁷⁵ Bu

⁷⁰ Ağaoglu Ahmet, "Millî Şuur", *Hakimiyet-i Milliye*, 8 Ağustos 1340/1924'den aktaran, *Atatürk Devri Fikir Hayatı I* (Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerman, Necat Birinci, Abdullah Uçman), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s. 97.

⁷¹ Bkz. Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali*, 6. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 115.

⁷² Göktürk, *a.g.m.*, s. 112.

⁷³ Tunaya, amaçtaki tezadın iki nedenden doğduğunu belirtmektedir: "Birinci sebep, İslâmcı, milliyetçi, sosyalist, gelenekçi, komünist özetle muhafazakâr ve devrimci görüşlerin bir arada bulunmasının ifadesi olarak ortaya çıkmıştır. [...] Bu bakımdan bir tezatlar meclisinden bahsetmek mümkündür. İkinci sebep, birincisinin devamı halindedir. Bir taraftan millî hakimiyet prensibini benimsemek ve siyasî müesseseleri buna göre kurmak ve Meclis'in üstünde hiçbir kuvvet olmadığını kabul etmek, bir taraftan da Saltanat ve Hilafet'i kurtararak, bir monarşiyi devam ettirmek, birbirini inkâr eden iki siyasî şeklin bir arada muhafazası isteği, tezadın da kendisi oluyordu. Fakat, tezat Meclis'in bizatihi yapısından, başlangıçta hayli geniş olan muhafazakâr bir kitlenin tatmini zaruretinden doğuyordu." Bkz. Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s. 245.

⁷⁴ Timur, *a.g.e.*, s. 25.

⁷⁵ Sezgin, *a.g.e.*, s. 33.

noktada Sovyet Rusya'nın Türk hareketinin Batı ile kendi arasında kurduğu tampon durumdan faydalandığını, ayrıca Anadolu'daki kitleyi, işçi ve köylü hükümetine dayalı Sovyet sistemi kurarak, kendi birliğine katmayı umduğunu elbette göz ardı etmemek gerekir.⁷⁶ TBMM hükümetinin, Sovyet Rusya ile yakınlaşması, kaçınılmaz bir şekilde söyleme de yansıdı. Bunun en önemli göstergelerinden birisi, meclisin 21 Ekim 1336(1920)'da kabul ettiği "Halkçılık Beyanname'si"ydi. Bu beyanname TBMM'nin, "millî hudutlar dahilinde hayat ve istiklâlini temin ve hilâfet ve saltanat makamını tahlis ahdiyle teşekkül et"tiği vurgulandıktan sonra, şunlar dile getiriliyordu: "Binaenaleyh hayat ve istiklalini, yegâne ve mukaddes bildiği Türkiye Halkı'nı, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hakimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı kanaatındadır."⁷⁷ Daha çok "Halkçılık Programı" olarak bilinen Teşkilat-ı Esasîye Kanunu Layihası'nda ise, "TBMM'nin millî sınırları içinde hayat ve bağımsızlığını sağlamak ve hilafet ve saltanat makamını kurtarmak yeminiyle kurul"duğu belirtildikten sonra, TBMM Hükümeti'nin "halkı, emperyalizm ve kapitalizmin tahakküm ve zulmünden kurtararak, idare hakimiyetinin gerçek sahibi kılmakla amacına ulaşacağı" vurgulandı.⁷⁸ Göztepe'nin vurguladığı gibi, dönemin Anadolu'daki sol örgütlerinin büyük bir kısmı, İslâm düşüncesi ile Bolşevizm akımını eklektik bir şekilde birleştirmeye çalıştı ve söylemde bir yandan emperyalizm ve kapitalizm karşıtlığı dillendirilirken, diğer yandan da İslamî öğelerin ağırlığı önemli bir yer tuttu.⁷⁹ Bunun yanında Mustafa Kemal'in Bolşeviklik cereyanını önemli bir tehlike olarak görmediğini de belirtmek gerekir. Mustafa Kemal'in meclisin gizli oturumundaki şu cümleleri dikkat çekicidir: "Bu noktada iki ciheti birbirinden tefrik etmek lazımdır. Biri Bolşevik olmak, diğeri Bolşeviklik Rusyasıyla ittifak etmek. Biz Heyeti İcraiye, Bolşeviklik Rusyasıyla ittifak etmekten bahsediyoruz. Yoksa Bolşevik olmaktan bahsetmiyoruz. Bolşevik olmak büsbütün başka bir meseledir. Böyle bir mesele ile iştigale bizim ihtiyacımız yoktur. Fakat ittifak meselesi kemali ciddiyet ve ehemmiyetle takip edilmektedir."⁸⁰ Özellikle I. İnönü Savaşı'nın kazanılması ve sonrasında gündeme gelen Londra Konferansı'na TBMM Hükümetinin temsilci

⁷⁶ Tunaya, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s. 249-251.

⁷⁷ İlhan Tekeli, "Türkiye'de Halkçılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, t.y, s. 1932.

⁷⁸ Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 29.

⁷⁹ Göztepe, *a.g.e.*, s. 54.

⁸⁰ *GZC*, Cilt 1, s. 48, 29 Mayıs 1920'den aktaran, Sevinç-Demirkent, s. 23.

göndermesi ve sol örgütlerin ciddi oranda tasfiye edilmesi, Sovyet Rusya'nın tepkisini çekse de, iki devletin anlaşmalarına engel olmadı. Ancak Batıyla uzlaşma çabaları, Halkçılık anlayışında önemli değişikliklere yol açtı. Nitekim bu süreçte, 20 Ocak 1921'de kabul edilen anayasa ile önceki tasarıdaki Halkçılık anlayışı arasındaki farka dikkat çeken Göztepe, daha önce yer alan emperyalizm ve kapitalizm karşıtlığının, yeniden formüle edilerek kapitalizm karşıtı söylemin terk edildiğini ve halkçılık fikrinin irade ve egemenliğin ulusta olduğu fikriyle sınırlandırıldığını belirtmektedir.⁸¹ Bundan sonraki süreçte gerek askerî başarılar ve diplomasi yoluyla, gerekse Sovyet Rusya'dan alınan destekle emperyal güçler ve uzantılarının Anadolu'dan atılmasına yönelik adımlar, bir yandan egemenlik fikrinin millete ait olduğunun sıklıkla vurgulanmasına, diğer yandan da demografik homojenleşmeye yönelik adımlara da bağlı olarak, Türk milliyetçiliğinin tanımlanmasının içerik sınırlarında değişikliklere yol açtı. Diğer bir ifadeyle belirlenen sınırlara yönelik kontrolün her geçen gün artması, "anasır"ların Türk kimliği altında konumlanması ve yavaş yavaş dillendirilmez olmasını, çubuğun bu doğrultuda bükülmesini gündeme getirdi. Bunun ipuçlarını Mustafa Kemal'in konuşmalarında görmek mümkün. Nitekim Mustafa Kemal, yukarıda bahsedilen 24 Nisan 1920'deki meclis konuşmasında, "bu hudut dâhilinde tasavvur edilmesin ki, anasırı islâmiyeden yalnız bir cins millet vardır." dedikten sonra bu "anasır"ları tek tek belirtme gereği duymuşken, 1 Mart 1922'de TBMM'deki konuşmasında ise "anasır"ı, "Türkiye halkı" vurgusu altında toplama gereği duymuştur: "Türkiye halkı ırkan veya dinen ve harsen müttehit, yekdiğerine karşı hürmet-i mütekaabile ve fedakârlık hissiyatıyla meşhun ve mukadderat ve menafii müşterek olan bir heyeti içtimaiyedir."⁸² Ancak bu dönemde ağırlıklı olarak "anasır" ve "Türkiye" ifadelerine, yer yer de "Türk" ifadesiyle yapılan tanımlamalara başvurulsa da, çoğulcu ve İslâmî yönü ağır basan milliyetçi söylemin Lozan Antlaşması imzalanana kadar devam ettiğini belirtmek gerekir. 20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, bunun bir başka göstergesidir. Bu noktada özellikle anayasanın üçüncü maddesinde geçen, "Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur" hükmü, oldukça anlamlıdır. 'Dönemin ruhuna' uygun bir şekilde devletin adının "Türk Devleti" değil de, "Türkiye Devleti" olması, Millî Mücadele'nin diğer belgelerinde geçen İslam unsurlarının çoğulculuğunun bir uzantısıdır. Diğer bir ifadeyle Türkiye Devleti ibaresi, etnik

⁸¹ Göztepe, *a.g.e.*, s. 68.

⁸² "Üçüncü Toplanma Yılına Açarken", *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 236.

kökünü, dili ve kültürü ne olursa olsun, belirli bir siyasal coğrafyada, yani Misak-ı Milli sınırları içinde yaşayanların siyasal birleşmesinin en üst noktası olan yeni bir devletten söz etmektedir. Burada en dikkat çekici noktalardan biri de, devleti oluşturan kitlelerin kimlikleri arasında bir hiyerarşiye gidilmemesidir.⁸³

“Lozan Konferansı sürecinde Türk Hükümeti’ni yönlendiren temel fikir, Anadolu’nun toprak bütünlüğünün korunması yani Kürt ve Ermeni taleplerinin mutlaka bertaraf edilmesi ve yeni sınırlar içinde mümkün olan en yüksek düzeyde dinsel-kültürel türdeşliğin sağlanması ol”duğundan,⁸⁴ TBMM delegasyonu azınlıkları din üzerinden tanımlama yoluna giderek etnik ve ulusal kimlik sorunlarına girmeme yoluna gitti. Öyle ki anadilleri Türkçe veya Kürtçe olan Anadolu Ermenileri azınlık, Ermenice konuşan Müslüman Ermeniler, Müslüman olarak kabul edildi. Bu yaklaşımı, Osmanlı “millet sistemi” üzerinden “azınlık statüsünü” belirleme çabası olarak ele almak mümkündür. Dolayısıyla Türk ulus devletinin kurucularının zihinsel dünyalarında “millet”, Müslümanlardan oluşan bir topluluk olarak kabul edildiğinden, Lozan görüşmelerinde nüfus mübadelesine ilişkin tartışmalarda da bu doğrultuda hareket edildi. ‘Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarla Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyrukların’ mübadelesine karar verilmesi sonucunda Türkçe konuşan, Grek harfleriyle Türkçe yazan ve kiliselerinde Türkçe dualar eden Karamanlılar ve Pontus Ortodoksları, ısrarlı protestolarına karşın “Rum” sayılarak zorunlu olarak mübadele edildi. Benzer şekilde ırk ve anadil unsuru gözönüne alınmaksızın Girit ve Rumelinin Müslüman halkı “Türk” kabul edilerek muhacerete kabul edildi.⁸⁵ Aslında belirlenen bu kıstasın, “millet sisteminin,

⁸³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 254; Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1992, s. 24; Murat Sevinç, Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

⁸⁴ Özlem Kaygusuz, “Modern Türk Vatandaşlığı Kavramının Erken Öncülleri: Milli Mücadele Dönemi’nde Ulusal Vatandaşlığın Kuruluşu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı 60-2, 2005, s. 203.

⁸⁵ Bkz., Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye’ye Zorunlu Göç(1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995; Nişanyan, *a.g.m.*, s. 131-132; Çağlar Keyder, “Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları”, *Ege’yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi*(Der. Renée Hirschon), çev. Şennur Özdemir, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 57; Foti Benlisoy, “Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol: ‘Hristiyan Türkler’”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 4 *Milliyetçilik* (Ed. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss.927-933. “Gerçi Rum isek de Rumca bilmez Türkçe söyleriz/ Ne Türkçe yazar okuruz ne de Rumca söyleriz/ Öyle bir mahludî hatt-ı tarikatımız vardır,/ Hurufumuz Yunanice, Türkçe meram eyleriz.” XIX. yüzyılın sonlarında kendilerini bu dörtlükle tanımlayan Karamanlılar için bkz. Evangelia Balta, *Gerçi Rum İsek De, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine*

ironik bir şekilde tam da hukuken lağvedildiği uğrakta, yüceltilmesi”⁸⁶ anlamına geldiği de söylenebilir. Özetle başta Mustafa Kemal olmak üzere “kurtuluşu” yürüten kadro, Millî Mücadele yıllarında pragmatik refleksle kozmopolit toplumsal yapıda bir denge oluşturabilmek ve uzun vadeli kararların uygulanması için gerekli iklimi yaratmak amacıyla ‘millet’i, çokluk ve/ya çeşitlilik üzerinden tanımlama yoluna gitti. Genel olarak İslam kardeşliği duygusunu ön plana alan bir söylem oluşturarak ve Anadolu Müslümanlarını “Müslümanlık Sözleşmesi” etrafında bir araya getirerek batıda Yunanlılara-Rumlara, doğuda ise Ermenilere karşı başarılı bir mücadele yürüttü.⁸⁷ Bu söylemin, bir de Anadolu dışındaki Müslüman kitleler üzerindeki etkisini hesaba katmak gerekir. Başta Mustafa Kemal olmak üzere Ankara hükümetinin yetkilileri, özellikle İngiltere ve Fransa’nın sömürge altında tuttuğu Müslüman kitlelerin desteğini almaya çalıştı ve bu kitleler üzerinden emperyalist güçlere karşı bir basınç oluşturmayı amaçladı.⁸⁸ Sonuç itibarıyla Lozan Antlaşması’yla bu sözleşmenin başarısı belgelendi. Bununla birlikte Zürcher’in vurguladığı üzere, mücadeleyi yürütenlerin kullandığı terminoloji, politik, toprağa dayalı, dinî unsurları içeren ve Osmanlı Müslüman kimliğinin egemen konumda olduğu bir bileşim olsa da, hareketin dinî bir hareket olduğunu iddia etmek mümkün değildir. “Hareketin amaçları net bir şekilde siyasaldır. Ancak, üzerinde temellendiği grup kimliği, esas olarak dinî terimlerle tanımlanmıştır.”⁸⁹ Sarıнай’ın ifadesiyle, “Millî Mücadele toplumumuzun

Araştırmalar, çev. Nazif Bozatl, Levent Cinemre, Ari Çokona, vd, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014. Sevük’ün 1936’da, Orta Anadolu’ya yaptığı bir gezide mübadele için yazdığı şu satırlar oldukça manidardır: “Dili bizim, kanı bizim, giyinişleri ve yaşayışları hep bizim olan bu Hıristiyan Türkleri sırf dinleri ayrı diye mübadeleye tâbi tuttuk. Gidişleri bir yazıkken giden yerine geleceğin gelmevişi de Niğde’ye ikinci bir yazık olmuş.” Bkz. Sevük, *a.g.e.*, s. 139.

⁸⁶ İoannis N. Grigoriadis, *Kutsal Sentez, Yunan ve Türk Milliyetçiliğine Dini Aşılama*, çev. İdil Çetin, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 70. Bu durumu anlamak için Gökalp’in şu satırları açıklayıcı olabilir: “Fihakika, bir adam kanca müşterek bulunduğu insanlardan ziyade, dilde ve dinde müşterek bulunduğu insanlarla beraber yaşamak ister.” Gökalp, *a.g.e.*, s. 19.

⁸⁷ Şükrü Aslan, “Millet ve İskân: Çokluktan Tekliğe ve Hariciden Dahiliye Erken Cumhuriyet Dönemi Deneyimleri”, *Tarih, Sınıflar ve Kent*(Der. Besime Şen, Ali Ekber Doğan), Dipnot Yayınları, Ankara, 2010, s. 380. Ünlü, 1918-1923 arasında yürütülen mücadelenin “Müslümanlık Sözleşmesi” etrafında yürütüldüğünü, Lozan Antlaşması’nın imzalanması ve Cumhuriyet’in ilan edilmesinin ardından Mustafa Kemal ve arkadaşlarının uluslararası konumlarından ve ulusal güçlerden emin olarak uzun süre beklettikleri Türkleştirme projesine başladıklarını ve “Türklük Sözleşmesi”nin gündeme geldiğini belirtmektedir. Bkz. Barış Ünlü, “Türklük Sözleşmesi’nin İmzalanışı(1915-1925)”, *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 2014, ss. 47-81.

⁸⁸ Bu konuda bkz. İskender Gökalp-François Georgeon, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, çev. Cüneyt Akalın, Arba Yayınları, İstanbul, 1990.

⁸⁹ Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, s. 240. Zürcher bir başka makalesinde de, ulusal bağımsızlık hareketi(1918-1920) ve onu izleyen Kurtuluş Savaşı’nın(1920-1922), Osmanlı Müslüman ulusçuluğunun en yüksek noktası olduğunu söylemenin abartı olmayacağını belirtmektedir. Bkz.

ümmet halinden millet haline geçiş sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Bu sebeple Türkiye’de çağdaş manada bir millet oluşturma ve ona muhteva kazandırma Türk Millî Mücadele hareketi ile birlikte Mustafa Kemal Paşa tarafından gerçekleştirilmeye başlanmıştır.”⁹⁰ Bu bağlamda, 1919-1922 arasında İslamî formülü göz ardı etmeyen ve “paradoksal olarak, ortadan kaldırmak üzere bulunduğu sırada bile, Hilâfet’in prestijinden faydalanma yoluna gitse de” Mustafa Kemal’in, “her iki durumda da, gelecekte hayalini kurduğu Türkiye’nin ne şekilde olacağına dair kararını çok önceden ver”diğini göz önünde bulundurmamak gerekir.⁹¹ Bu süreçte Mustafa Kemal, sıklıkla kullandığı “millî” kelimesinin “dinî olan” ve “ulusal olan” şeklindeki çift anlamlılığın yararlanma yoluna giderek, “en azından kavramsal düzeyde ulusçu söyleme geçişe zemin hazırladı.”⁹² Oran, Mustafa Kemal’in konuşmalarından hareketle, Cumhuriyet’in ilanından önce(1919-1923) “Türkiye” kelimesiyle yapılmış tamlamaları, Cumhuriyet’in ilanından sonra ise(1923-1938) “Türk” kelimesiyle yapılmış tamlamaları kullandığını belirterek şunları dile getirmektedir: “‘Türkiye Ordusu’nu Cumhuriyet’in ilanından önce 9 kere kullanmış, ilanından sonra hiç kullanmamıştır. Buna karşılık ‘Türk Ordusu’nu Cumhuriyet’in ilanından önce 4 kere, sonra ise 13 kere kullandığı görülmektedir. Yine, ‘Türkiye Milleti’ni 1923’ten önce 3 kere, sonra 1 kere; ‘Türk Milleti’ni ise önce 60 kere, sonra 186 kere kullanmıştır. [...] ‘Türk’ kelimesi 1921 Anayasası’nda hiç geçmez[ken], 1924’te 12 kere” geçmiştir.⁹³ Oran’ın bu tespiti, Millî Mücadele döneminde elde edilen askerî ve siyasi başarılarla paralel bir şekilde, kimliğin aşamalı bir şekilde “çoğul” anlamdan “tekil” bir anlama doğru kaymaya başladığını göstermektedir. Burada bir parantez açarak, bu dönemde Mustafa Kemal’in zaman zaman kullandığı “Türk” teriminin sınırlarının ne olduğunun

Erik Jan Zürcher, “Jön Türkler, Müslüman Osmanlılar ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikaları, 1908-1938”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*(Der. Kemal Karpat), çev. Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 273. Benzer şekilde Tunçay da, Millî Mücadele’nin başından Cumhuriyet’in ilanına kadar geçen süreçte halk arasında ulusçu bir tutunum(cohesion) bilincinin yaygın olmamasının İslamî dayanışmayı gündeme getirdiğini, “hatta ‘dinin siyasete alet edilmesi’ yolunda, Osmanlı dönemine oranla daha ileriye gidil”diğini belirtmektedir. Bkz. Mete Tunçay, “İkna(Inandırma) Yerine Tecebbür (Zorlama)”, *Eleştirel Tarih Yazıları*(Yay. Haz. H. Bahadır Türk- H. Emrah Beriş), Liberte Yayınları, Ankara, 2005, s. 156, 177, 285.

⁹⁰ Sarıay, a.g.e., s. 46.

⁹¹ Şerif Mardin, “Türkiye’de Din ve Laiklik”, çev. Fahri Unan, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 63-64. Karpat da, Mustafa Kemal ve çevresindeki kadronun “millî irade” ve “millî hâkimiyet” gibi sık sık kullandığı terimlerin ‘devlet’ ve ‘millet’ kavramlarının çağdaş anlayışından çıkarıldığını belirtmektedir. Bkz. Karpat, “Modern Türkiye”, s. 105.

⁹² Yıldız, a.g.e., s. 91,129. Ayrıca bkz. Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, s. 134.

⁹³ Baskın Oran, “‘Türk’ Teriminin Öyküsü, 21. Yüzyılda Milliyetçilik (Der. Elçin Aktoprak- A. Celil Kaya), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 257-258.

net bir şekilde ortaya konulmadığını, hatta Millî Mücadele'yi başarıya ulaştırmak adına, bundan kaçındığını ve Türk terimini daha çok coğrafi anlamda kullandığını görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle dönem millet vurgusunun, Alman teorisindeki ırk, kan ve dil gibi 'nesnel birlik öğelerine' değil de, Ernest Renan'ın formüle ettiği Fransız yaklaşımındaki inanç ve istek gibi 'öznel öğelere' dayandığını belirtmek gerekir. Ayrıca Batı emperyalizmine karşı olan bu milliyetçilik anlayışının Batılılaşma/Çağdaşlaşma yanlısı olduğu da göz ardı edilmemelidir.⁹⁴ Belki de bu boyutu en iyi özetleyen Hamdullah Suphi'nin şu ifadeleridir: "Biz yenilseydik, Avrupalılık mağlûp olacaktı. Biz kazandık, Avrupalılara karşı Şarkta garp fikirlerini, garp esaslarını muzaffer kıldık."⁹⁵

Sonuç

Türk ulus-devletinin kuruluş sürecinin ilk ayağı olan Millî Mücadele yıllarında(1919-1923), mücadeleye önderlik eden Mustafa Kemal Paşa ve çevresindeki çekirdek kadronun, 1912'den beri çeşitli savaş ve cephelerde mücadele veren halkı, "son sığınak" olarak adlandırılan Anadolu'nun "kurtuluşu" için örgütlemesi ve bu kitleyi bağımsızlık savaşı konusunda organize etmesi kolay bir iş değildi. Verilen kurtuluş mücadelesi, bir yandan emperyal güçlere ve onların yerel uzantılarına, bir anlamda alt emperyal unsurlara, diğer yandan da İstanbul hükümetine karşı yürütüldüğünden, kitleyle bütünleşmek, kitleyi mücadeleye dahil edecek söylemi geliştirmek oldukça önemliydi. Başka bir ifadeyle Mustafa Kemal ve kurtuluşu yürüten kadro, Anadolu halkını mücadeleye katma konusunda oldukça dikkatli bir söylem geliştirmeleri gerektiğinin farkındaydı. Dolayısıyla içinde bulunulan toplumsal yapının değerlerini ve söz dağarcığını dikkate alan bu kadro, daha geleneksel bir söylemle kitleleri mücadeleye dahil etmeye çalıştı. Bunun yolu da sıklıkla, "millet" ve "millî" vurgulu ifadelerle kitlenin "istiklâl" mücadelesine davet edilmesinden geçiyordu. Nitekim Millî Mücadele'nin temel metinleri olan genelgeler ve kongre kararlarında bunun izlerini görmek mümkündür. Özellikle Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'da tam bağımsız bir Türk ulus-devleti kurmak için, "millet sistemi"nden gelenlerin kolektif hafızasında var olan "millet" kavramı üzerinden, yani kavramın geleneksel anlamından yararlanma

⁹⁴ Tanör, *Kurtuluş Kuruluş* s. 239, 240.

⁹⁵ Hamdullah Subhî Tanrıöver, *Dağ Yolu II*, 2. Baskı, (Haz. Fethi Tevetoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 94.

yoluna giderek, halkı örgütlemeye çalıştı. Diğer bir ifadeyle Mustafa Kemal, sıklıkla başvurduğu “millet” kelimesinin “dinî olan” ve “ulusal olan” şeklindeki çift anlamlılarından yararlanma yoluna gitti. Böylece bir yandan Anadolu halkını emperyal güçlere karşı bağımsızlık konusunda örgütlerken, diğer yandan da “millî”, “millet” ve “millet egemenliği” üzerinden yeni bir egemenlik anlayışını işlevsel hale getirmeye çalıştı. Mustafa Kemal Paşa ve kurtuluşu organize eden çekirdek kadronun kullandığı terminoloji geleneksel, teritoryal ve dinî unsurları içerse de, yani XIX. yüzyılın sonlarından itibaren gündeme gelen Osmanlı Müslüman kimliğinin bir bileşimi olsa da, verilen mücadelenin dinî bir girişim olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Hareketin amacı net bir şekilde siyasaldı. Anadolu’da bağımsız bir Türk ulus-devleti kurma amacıyla olanlar, Türkler için “On Yıl Savaşları(1912-1922)” olarak adlandırılan bir dönemde, iç ve dış bir çok sorunla mücadele ederken, nihai amaçlarını içinde bulunulan toplumsal yapının grup kimliğini göz önünde bulundurarak dile getirdi. Bütün bunlar, Lozan Antlaşması’yla uluslararası arenada taçlandırıldı. Türk ulus-devletinin kurucu kadrosu, bundan sonraki dönemde çoğulcu söylem yerine yeni bir kimlik söylemi geliştirerek ve “seküler” bir grup kimliği olan Türklüğü temel alarak, kimlik mühendisliğini gündemine aldı ve “ulus inşası” politikalarına ağırlık verdi.

KAYNAKÇA

- AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, çev. Yavuz Alagon, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.
- AHMET, Ağaoğlu, "Millî Şuur", *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Ağustos 1340/1924'den aktaran, *Atatürk Devri Fikir Hayatı I*(Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Zeynep Kerem, Necat Birinci, Abdullah Uçman), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- AKŞİN, Sina, "Bugünkü Türk Ulusçuluğu", *Toplum ve Bilim*, Sayı 5, Bahar 1978.
- AKŞİN, Sina, "Türk Ulusçuluğu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi Cilt 7*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.
- AKŞİN, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.
- AKYOL, Taha, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
- ALP, Tekin, *Türkleştirme*, Günümüz Yazı ve Diline Aktaran Özer Ozankaya, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.
- ANDERSON, Benedict, *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, 2. Basım, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul 1995.
- ARAI, Masami, *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- ARI, Kemal, *Büyük Mücadele Türkiye'ye Zorunlu Göç(1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.
- ASLAN, Şükrü, "Millet ve İskân: Çokluktan Tekliğe ve Hariciden Dahiliye Erken Cumhuriyet Dönemi Deneyimleri", *Tarih, Sınıflar ve Kent*(Der. Besime Şen, Ali Ekber Doğan), Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.
- "İstanbul'un İşgali Üzerine İslâm Âlemine Beyanname"(17. III. 1920), *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.
- "Türk Milletini Teşkil Eden Müslüman Ögeleri Hakkında, 1 Mayıs 1920", *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.
- "Üçüncü Toplanma Yılına Açarken", *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk(1919-1927)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1997.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, 9. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- AYDIN, Suavi, "Etnik Bir Ad olarak 'Türk' Kavramının Sınırları ve Genişletilmesi Üzerine", *Birikim*, Sayı 71-72, Mart-Nisan 1995.

- BALTA, Evangelia, *Gerçi Rum İsek De, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar*, çev. Nazif Bozatlı, Levent Cinemre, Ari Çokona, vd., Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi, Cilt II, Kısım IV*, 3. Baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- BENLİSOY, Foti, "Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol: 'Hristiyan Türkler'", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4 Milliyetçilik* (Ed. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- BERKES, Niyazi, *Atatürk ve Devimler*, Adam Yayınları, İstanbul, 1982.
- BOLLUK, Hadiye(Haz.), *Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hâkimiyeti Millîye Yazıları*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
- BORA, Tanıl, "İnşa Döneminde Türk Milli Kimliği", *Toplum ve Bilim*, Sayı 71, Kış 1996.
- BORA, Tanıl, *Türk Sağının Üç Hali Milliyetçilik Muhafazakârlık İslâmıcılık*, 6. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul 2006.
- CALHOUN, Craig, *Milliyetçilik*, çev. Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- CANGIZBAY, Kadir, *Hiçkimsenin Cumhuriyeti, Ütopya* Yayınevi, Ankara, 2000.
- CONNOLLY, William E., *Kimlik ve Farklılık Siyasetin Açmazlarına Dair Demokratik Çözüm Önerileri*, çev. Fermâ Lekesizalın, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995.
- ÇARIKLI, Hacim M., *Balikesir ve Alaşehir Kongreleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1967.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *Türklük Meseleleri*, İstanbul Kitabevi, İstanbul, 1966.
- DIECKHOFF, Alan, Jaffrelot, Christophe(Ed.), *Milliyetçiliği Yeniden Düşünmek, Kuramlar ve Uygulamalar*, çev. Devrim Çetinkasap, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- DRESSLER, Markus, *Türk Aleviliğinin İnşası Oryantalizm, Tarihçilik, Milliyetçilik ve Din Yazımı*, çev. Defne Orhun, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016.
- EKİNCİ, Tarık Ziya, *Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi*, Küyerel Yayınları, İstanbul, 1997.
- ERGİL, Doğu, *İdeoloji ve Milliyetçilik*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.
- FEYZİOĞLU, Turhan, *Atatürk ve Milliyetçilik*, 2. Baskı, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1987.
- GELLNER, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Büşra Ersanlı- Günay Göksu Özdoğan, Hil Yayınları, İstanbul, 2008.
- GEORGEON, François, *Osmanlı- Türk Modernleşmesi(1900-1930) Seçilmiş Makaleler*, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Sivas Kongresi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Üçüncü Meşrutiyet*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

- GÖCEK, Fatma Müge, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım" çev. Defne Orhon, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4, Milliyetçilik* (Ed. Tanıl Bora) İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2019.
- GÖKALP, İskender - Georgeon, François, *Kemalizm ve İslam Dünyası*, çev. Cüneyt Akalın, Arba Yayınları, İstanbul, 1990.
- GÖKTÜRK, Eren Deniz(Tol), "1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4 Milliyetçilik*(Ed. Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *Atatürk ve Millî Mücadele*, Kültür Sarayı Kitabevi, Konya, 1987.
- GÖZTEPE, Özay, *Cumhuriyet Söylemi Halkçılık, Milliyetçilik, Batıcılık, Laiklik(1919-1938)*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2016.
- GRİGORİADİS, İoannis N., *Kutsal Sentez, Yunan ve Türk Milliyetçiliğine Dini Aşılama*, çev. İdil Çetin, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014.
- HEYD, Uriel, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1979.
- HEPER, Metin, "Atatürkçülük: Karizmanın Emredici 'Siyasal Çerçeve'ye Dönüşümü", *Betül Nuri Esen'e Armağan*, AÜ. Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1977.
- HOBSBAWM, E. J., *1780'den Günüme Milletler ve Milliyetçilik "Program, Mit, Gerçeklik"*, çev. Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1993.
- JASCHKE, Gotthard, "Türk Kurtuluş Savaşı'nda Milliyetçilik ve Din", çev. Aytunç Ülker, *Tarih Okulu*, Sayı II, Kış 2009.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, *Yaban*, 29. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.
- KARPAT, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller*, Afa Yayınları, İstanbul, 1996.
- KARPAT, Kemal, "Modern Türkiye", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti Cilt 2*(P. M. Holt- A.K.S. Lambton-B. Lewis), çev. Hamdi Aktaş, 2. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1997.
- KARPAT, Kemal, *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012*,(Yay. Haz. Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- KARPAT, Kemal H., *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi*, çev. Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.
- KAYGUSUZ, Özlem, "Modern Türk Vatandaşlığı Kavramının Erken Öncülleri: Milli Mücadele Dönemi'nde Ulusal Vatandaşlığın Kuruluşu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Sayı 60-2, 2005.
- KEYDER, Çağlar, "Türk Milliyetçiliğine Bakmaya Başlarken", *Toplum ve Bilim*, Sayı 62 Yaz-Güz 1993.
- KEYDER, Çağlar, "Nüfus Mübadelesinin Türkiye Açısından Sonuçları", *Ege'yi Geçerken 1923 Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi* (Der. Renée Hirschon), çev. Şennur Özdemir, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.

- Kurtuluş Savaşı'nın İdeolojisi Hâkimiyeti Millîye Yazıları*, Haz. Hadiye Bolluk, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
- KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, çev. Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul, 1998.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993.
- MARDİN, Şerif, "XIX. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", *Türk Modernleşmesi Makaleler 4* (Der. Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.
- MARDİN, Şerif, "Osmanlı İmparatorluğu", *İmparatorluk Sonrası Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları* (Ed. Karen Barkey, Mark Von Hagen), çev. Ebru Kılıç, Versus Kitap, İstanbul, 2012.
- MARDİN, Şerif, "Türkiye'de Din ve Laiklik", çev. Fahri Unan, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- NİŞANYAN, Sevan, "Kemalist Düşünce'de 'Türk Milleti' Kavramı", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 33, Mart-Nisan 1995.
- OBA, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.
- ORAN, Baskın, *Atatürk Milliyetçiliği, Resmi İdeoloji Dışı Bir İnceleme*, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1990.
- ORAN, Baskın, "'Türk' Teriminin Öyküsü, 21. Yüzyılda Milliyetçilik (Der. Elçin Aktoprak- A. Celil Kaya), İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÖZBUDUN, Ergun, "Millî Mücadele ve Cumhuriyetin Resmî Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik* (Yay. Haz. Nuri Bilgin), Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- ÖZBUDUN, Ergun, *1921 Anayasası*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1992.
- ÖZDOĞAN, Günay Göksu, "Türk Ulusçuluğu ve Türki Cumhuriyetler: Kuramsal ve Tarihsel Bir Yaklaşım", *Toplum ve Bilim*, sayı 62, Yaz-Güz 1993.
- ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları "Eleştirel Bir Bakış"*, DoğuBatı Yayınları, Ankara, 2008.
- ROGER, Antonie, *Milliyetçilik Kuramları*, çev. Aziz Ufuk Kılıç, Versus Kitap, İstanbul, 2008.
- SAFA, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, 3. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.
- SARINAY, Yusuf, *Atatürk'ün Millet ve Milliyetçilik Anlayışı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.
- SARINAY, Yusuf, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihî Gelişimi ve Türk Ocakları(1912-1931)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- SEVİNÇ, Murat, Demirkent, Dinçer, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.

- SEVÜK, İsmail Habib, *Yurttan Yazılar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- SEZGİN, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, 2. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.
- SMITH, Anthony D., *Kuram, İdeoloji, Tarih*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Atıf Yayınları, Ankara, 2013.
- STEINHAUS, Kurt, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, çev. M. Akkaş, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1995.
- STIRLING, Paul, "Cumhuriyet Türkiyesinde Toplumsal Değişme ve Toplumsal Denetim", *Mustafa Kemal ve Ulusal Bir Devletin Doğuşu* (Ed. Vasıf Erenus), Sarmal Yayınevi, İstanbul, 2010.
- ŞEKER, Nesim, "Türklük ve Osmanlılık Arasında: Birinci Dünya Savaşı Sonrası Türkiye'de 'Milliyet' Arayışları ya da 'Anasır Meselesi'", *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma* (Der. Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- ŞENEL, Alaeddin, "Milliyetçilik Nereden Nereye? Tarihsel Bir Bakış/Açık Oturum", *Marksizm ve Gelecek*, Sayı 5, 1992.
- ORAN, Baskın, "Kemalizm, İslamcılık, Küreselleşme (Türkiye'de 'Yüce Sadakat Odağı' Kavramı Üzerine Düşünceler)", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 54, No: 2, Nisan-Haziran, 1999.
- TANÖR, Bülent, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, 9. Baskı, İstanbul, 2009.
- TANÖR, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları(1918-1920)*, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- TANÖR, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- TANRIÖVER, Hamdullah Subhî, *Dağ Yolu I*, 2. Baskı, (Haz. Fethi Tevetoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- TANRIÖVER, Hamdullah Subhî, *Dağ Yolu II*, 2. Baskı, (Haz. Fethi Tevetoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- TAŞTAN, Yahya Kemal, "Kanonik Topraklardan Ulusal Vatana: Balkan Savaşları ve Türk Ulusçuluğunun Doğuşu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/2(Kış 2012).
- TEKELİ, İlhan, "Türkiye'de Halkçılık", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İletişim Yayınları, İstanbul, t.y.
- TİMUR, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1993.
- TOPRAK, Zafer, "Cihan Harbi'nin Provası Balkan Harbi", *Toplumsal Tarih*, Sayı 104, Ağustos 2002.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Arba Yayınları, İstanbul, 1996.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- TUNÇAY, Mete, *Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

- TUNÇAY, Mete, “İkna(İnandırma) Yerine Tecebbür(Zorlama)”, *Eleştirel Tarih Yazıları*(Yay. Haz. H. Bahadır Türk- H. Emrah Beriş), Liberte Yayınları, Ankara, 2005.
- TURAN, Seyfettin, *Atatürk'te Konular Ansiklopedisi*, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.
- ULUBELEN, Erol, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, 3. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2009.
- ÜNLÜ, Barış, “Türklük Sözleşmesi'nin İmzalanışı(1915-1925)”, *Mülkiye Dergisi*, 38(3), 2014.
- YILDIZ, Ahmet, “Ne Mutlu Türküm Diyebilene” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları(1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi(1908-1928)*, çev. Ergun Aydınoglu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- ZÜRCHER, Erik Jan, “Jön Türkler, Müslüman Osmanlılar ve Türk Milliyetçileri: Kimlik Politikaları, 1908-1938”, *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye*(Der. Kemal Karpat), çev. Sönmez Taner, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.